

Сергій Секундант, Ілля Орехов, Катерина Устименко, Марія Шевчук

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ ЯК ПОКЛИКАННЯ¹

Частина I. «У шкільні роки я вважав, що сенс життя – написати добру гумористичну книжку»

Ілля Орехов: *Сергію Григоровичу, ми намагаємося скласти уявлення про стан історико-філософської науки в СРСР, зокрема – про вивчення предметів відповідного циклу в МДУ, одному з кращих вишів тієї країни. Було б цікаво визначити передовсім ті шляхи, які вели деяких молодих людей в СРСР до історико-філософських досліджень. Нам було б цікаво простежити ваш особистий творчий шлях від самого початку, зі шкільних років. Передовсім розкажіть, будь ласка, як ви навчалися в школі, які предмети подобалися?*

Сергій Секундант: Я відвідував різні одеські школи. Перші п'ять років (від 1958) навчався в школі-інтернаті. Батьки розлучилися дуже рано. Це був типовий мезальянс: мати походила з шляхетного роду, що мав довгу генеалогію, наполовину росіянка, наполовину німкеня, батько ж – із міщан, українець з польським, як він сам мені казав, корінням. Мене й брата віддали в інтернат, що, я вважаю, виявилось для мене дуже корисним. В інтернаті нас привчили до дисципліни: після уроків обід, невеличка перерва, потім ми разом робимо домашнє завдання... Там існував чіткий порядок.

З шостого класу я навчався вже у звичайній школі. Та коли мати віддала старшого брата до профтехучилища, я пішов жити до батька, і батько записав мене в елітну фізико-математичну школу № 116. Там, зокрема, навчався Борис Бурда, який вам має бути відомим зі «Що? Де? Коли?» Він уже тоді був дуже відомим учнем. Мені показали його з промовистою характеристикою: «Бачиш, цьому хлопцю достатньо один раз подивитися на сторінку, щоб усе запам'ятати». Він мав справді фотографічну пам'ять.

І. О.²: *Чи складно було навчатися в спеціалізованій школі?*

С. С.: Навчався я на 4 і 5 балів, здебільшого на 4. Відмінні оцінки я мав лише з гуманітарних предметів і з географії, яку дуже любив. Навчався дуже легко попри те, що школа була спеціалізована. Мій батько був викладачем російської мови й літератури, писав вірші, оповідання, п'єси та мав досить непогану бібліотеку. Тому вдома я переважно читав художню літературу, а домашнє завдання робив зазвичай на перервах, тож багато часу на навчання не витрачав. Улюблена вчителька в нас була з хімії.

© С. Секундант, І. Орехов, К. Устименко, М. Шевчук, 2019

¹ Інтерв'ю підготовлене в межах дослідницької програми Студентського товариства усної історії філософії, присвяченої становищу філософії і філософів у радянській Україні. Товариство виражає подяку авторам, які є його інтелектуальними партнерами.

² Перший раз ім'я учасника інтерв'ю наводиться повністю, надалі використовуються такі аббревіатури: С. С. – Сергій Секундант, І. О. – Ілля Орехов, К. У. – Катерина Устименко, М. Ш. – Марія Шевчук.

Вона постійно розповідала анекдоти, але, між тим, і примудрялася давати нам знання. Класна керівниця, Галина Миколаївна, теж запам'яталася. Вона викладала математику і змогла прищепити любов до цієї науки. Загалом, усі вчителі були чудовими.

І. О.: *Які іноземні мови ви вивчали в шкільні роки?*

С. С.: В інтернаті я вивчав французьку, і це був мій улюблений предмет. Вчителька, хоч і дуже молода, спромоглася прищепити любов до цієї мови. Та коли я пішов до школи, де викладалися лише німецька й англійська, мати наполягла, щоб я вивчав німецьку.

У дитинстві вона навчалася в німецькій школі, усі предмети – німецькою. А її мати, моя бабуся, тобто, викладала в тій школі німецьку, англійську та французьку. Бабуся, до речі, отримала вищу освіту в Берлінському університеті, звісно, ще до революції. Моя мати після війни теж деякий час викладала німецьку мову в школі, але потім їй заборонили це робити. За її словами, через те, що вона назвала Берлін світовим культурним центром, але я думаю, що швидше за все – через відсутність вищої освіти.

Німецьку мову нам викладав директор школи, і то дуже погано. Я навряд чи когось здивую, коли скажу, що вивчення іноземних мов у наших загальноосвітніх школах було й залишається дуже поганим.

Катерина Устименко: *Яким було ваше коло спілкування в школі? Чи мали ви близьких друзів?*

С. С.: В інтернаті, звісно, було багато друзів. Та й потім аж до восьмого класу були друзі, але коло шкільних друзів було вже обмеженим. Я спілкувався переважно з сусідськими хлопцями. Найближчими моїми друзями були мій зведений брат Анатолій Савченко і, зрозуміло, рідний брат. Приблизно з восьмого класу я став віддавати перевагу книгам.

К. У.: *А які книги були найулюбленішими?*

С. С.: Я полюбляв романи. Тоді почала виходити книжкова серія «Бібліотека всесвітньої літератури», і я читав здебільшого світову й російську класику, щоб не зіпсувати смак. Найбільше мене цікавила гумористична література. Моїм улюбленим письменником був Генрі Філдинг, а улюбленим твором – його «Життя і смерть Джонатана Вайльда Великого». Загалом, я читав англійську і французьку класику: брав одразу кілька романів і читав їх одночасно. З російських письменників мені найбільше подобався Салтиков-Шчедрін. Його соціальна сатира актуальна досі. Я би рекомендував і в українських школах вивчати його твори, особливо «Історію одного міста» й «Казки», а також «Лихо з розуму» Грибоедова та «Котлован» Андрія Платонова. Спочатку я читав лише книги, що зберігалися в домашній бібліотеці, коли ж із ними було «покінчено», почав відвідувати бібліотеки міста.

К. У.: *Яким було ваше перше знайомство з філософією?*

С. С.: У той час я вважав, що сенс життя полягає в написанні доброї гумористичної книжки, чогось на зразок тієї ж «Історії одного міста». Я налаштувався бути письменником, а не філософом. Та одного дня, коли мені було приблизно шістнадцять років, серед книг батька я знайшов підручник логіки Строговича. Він мене дуже вразив. Я побачив, що в людських міркуваннях існує (принаймні – може існувати) строгий порядок. Пізніше я дізнався, що приблизно так прийшов до філософії Ляйбніц, який в бібліотеці батька знайшов підручник логіки. Щоправда, йому було тоді, наскільки я пам'ятаю, лише чотирнадцять років. Але враження ми з Ляйбніцем отримали приблизно однакове. З цього моменту я почав брати в бібліотеках також і філософську літературу.

К. У.: *Які ще філософські праці, окрім підручника логіки, ви відкрили для себе першими? І чи означає це, що в СРСР у бібліотеках було достатньо книг для філософської самоосвіти?*

С. С.: У Радянському Союзі була така «Філософська бібліотека для юношества». Там друкувалися дуже цікаві книжки, написані простою мовою. Вони, на відміну від підручників, учили молодь філософувати. Нехай і марксистські чи напів марксистські, але для першого знайомства з філософією вони були дуже корисними.

Потім, після школи, я пішов працювати в нашу наукову бібліотеку імені Горького, і там мені дозволили брати будь-яку літературу. Серед перших філософських творів, відкритих мною тоді, були «Діалоги» Платона та «Ессе Номо» Ніцше.

І. О.: *А в якому році це сталося?*

С. С.: Читати переважно філософську літературу я почав у десятому класі. Оразу після школи, тобто у 1968 році, мій товариш-сусід подарував на день народження «Діалоги» Платона. Пам'ятаю, як мене вмовляли йти працювати в міліцію, але я пішов у бібліотеку. Я читав переважно книги з історії філософії. Вільгельма Віндельбанда, Куно Фішера, Ібервег-Гайнце, Фульє, Ремке та інших зарубіжних, російських і радянських авторів. З творів російських філософів мені дуже сподобалася «Філософія винаходу і винахід у філософії» Івана Лапшина (1922), а з радянських – «Історія німецької буржуазної філософії після 1865 року» Олексія Богомоллова та книга Льва Скворцова «Чи знаходить метафізика друге дихання», в якій автор у дуже цікавому ключі обговорює методологічні проблеми історії філософії. До армії я вже пішов зі стосом книг з філософії, серед яких був також «Вступ до математичної логіки» Володимира Каложного.

Марія Шевчук: *Де саме відбувалася ваша служба, в якому роді військ? Як узагалі вам дозволили взяти із собою «стос» книг? І чи вдалося щось читати з того «стосу»?*

С. С.: Я потрапив в радіотехнічні війська, до навчального підрозділу (т.зв. «учебки») у Миколаєві. Після піврічного навчання отримав звання ефрейтора й був направлений в одну з частин під Одесою на посаду кодувальника.

І. О.: *Як у цілому ви оціните свою військову службу?*

С. С.: Службу в армії я вважаю дуже корисною. Я там назавжди затямив, що таке адміністративно-командна система в дії. Пияцтво і хамство були для неї типовими. За фасадом суворого порядку панував повний бедлам. І за цим зразком, власне, була побудована вся радянська система влади,

Після армії я вже читав і купував тільки філософські книги. Пам'ятаю, що мені вдалося купити дореволюційне видання «Логічних досліджень» Гусерля на Старокіновому ринку в Одесі. З усіх книг, що я купив, найбільше враження на мене справив твір Гюйо «Стоїцизм і християнство», в якому був додаток – переклад Епіктета. Епікет дуже допоміг мені в армії, оскільки в учебці я одразу потрапив у наряд, який фактично розтягнувся на півроку. Його розмежування вільних і не вільних за природою речей я запам'ятав назавжди, як і відмінність між бути та здаватися.

Частина II. «Потребую марксистської обробки»

К. У.: *Чому ви вирішили вступити саме до МДУ?*

С. С.: Ще в школі, читаючи історико-філософські підручники, я зрозумів, що буду вивчати історію філософії саме в МДУ, бо там працювали найкращі радянські викладачі саме з історії філософії. Із працями деяких із них (наприклад, згаданого нами Олексія Богомоллова, а також Арсенія Чанишева і Юрія Мельвіля) я був уже знайомий. Чесно кажучи, я не дуже прагнув вступити до університету. Зокрема, першого разу –

не хотів зовсім, бо вважав, що повинен послужити в армії і краще освоїти філософію. Спочатку я їхав до Москви не так вступати до вишу, як за книгами. Коли мої товариші сиділи в гуртожитку й готувалися до іспитів, я обходив усі букіністичні крамниці Москви і скуповував книги. Ця звичка у мене збереглася на довгі роки. Коли після аспірантури я повертався до Одеси, то віз із собою два десятки ящиків книг. Я ніколи не сумнівався, що вступлю, і ніколи не засмучувався від того, що не вступив. Додому я завжди повертався зі стосом книг, яких в Одесі не знайшов би. У Москві мене завжди приваблювали книгарні й бібліотеки. Коли я дивлюся на сьогоднішніх дітей, які відразу після школи приходять на філософський факультет, керуючись якимись незрозумілими їм самим міркуваннями, то переконаюся, що свого часу вчинив правильно.

І.О.: *З якої спроби Ви вступили до університету?*

С. С.: Так одразу й не скажу. Мабуть, зі третьої: одна була до армії (1969 рік), і дві – уже після. В армії мені не хотіли давати характеристику, що була необхідною для вступу, тому довелося ще рік працювати на будівництві, і тільки потім вступати до університету. Точно пам'ятаю, що вступив до МДУ 1973 року.

І. О.: *Вступали своїми силами чи були якісь зв'язки?*

С. С.: На філософський факультет я вступив без будь-яких зв'язків, іспити склав майже на самі п'ятірки.

М. Ш.: *Отже, ставши студентом, ви вже мали за плечима щось більше, ніж досвід школяра. Чи вчилися з вами студенти, що вступили одразу після школи?*

С. С.: Так. Хоча більшість із них були дітьми відомих професорів або великих чиновників, але були й діти з простих сімей.

І. О.: *Розкажіть про ваших одногрупників. З яких верств вони були?*

С. С.: Звісно, довкола кафедри історії зарубіжної філософії гуртувалася переважно елітна молодь. Найнижчий, так би мовити, рівень – діти професорів...

Я з подивом відкрив для себе, що навіть діти професорів філософії майже не читали філософської літератури, і з ними не було поки про що говорити, але в багатьох була жага до знань. Переважно йшлося про вихідців із сімей партійної еліти: дітей членів ЦК КПРС або міністрів, заступників міністрів тощо.

М. Ш.: *Ці елітні діти справді вчилися? Наскільки рівним було ставлення викладачів до студентів?*

С. С.: Більшість із них були неабиякими студентами. Елітою ж себе на факультеті почували швидше ті, хто до вступу в університет стали членами КПРС і зайняли керівні посади в студентській парторганізації. Ставлення до нас викладачів під час навчання й іспитів було однаковим. У міжособистісних стосунках жодної нерівності ми також не відчували. Принаймні до мене ставлення як викладачів, так і «елітних» студентів завжди було поважним. На перших курсах я відчував себе більш ерудованим з філософії, ніж інші студенти. А ось серед вихідців з простих провінційних сімей «з'ясування стосунків» іноді траплялися.

К. У.: *Хто входив до вашого близького кола – вихідці з елітарних сімей чи хтось ближчий до вас за соціальним статусом? Чи відчувалися в спілкуванні якісь станові бар'єри?*

С. С.: Жодних бар'єрів не існувало. Принаймні я їх не відчував, навіть у відносинах з викладачами. Студенти групувалися за інтересами. І оскільки нас усіх об'єднала філософія, то цей інтерес був визначальним. Я вже казав, що до вступу вже встиг прочитати багато літератури з історії зарубіжної філософії й досить вільно орієнтувався в матеріалі, настільки, що дозволяв собі суперечки з викладачами. Елітою я завжди

вважав лише людей шляхетних, шляхетними ж – тих, хто завжди був готовий допомогти іншим, ніколи не принижувався сам і не принижував інших. На жаль, уся радянська система будувалася на принципах конформістської моралі, на відношенні «раб – господар» і була пронизана рабською психологією. І поки вона буде існувати в системі освіти, там пануватиме рабський дух. Цей дух був мені завжди чужий. Тому носії цього духу, особливо серед чиновників, які, обійнявши якусь керівну посаду, відчували себе князьками, завжди бачили в мені «неблагонадійну» людину і ставилися до мене з побоюванням, підозріло, якщо не вороже. Я ж дивився на них як на хворих. Я завжди наполягав, що в університеті є тільки колеги й немає ні начальників, ні підлеглих. На жаль, в ОНУ, і не тільки там, я постійно відчуваю в переважній більшості студентів і колег відчуття страху й залежності. Однак на філософському факультеті МДУ, коли я був студентом, це найменше відчувалося.

І. О.: *Сергію Григоровичу, як ви обрали свою спеціалізацію? Одразу вирішили йти на історію філософії чи шлях був складнішим?*

С. С.: З другого курсу я став спеціалізуватися з логіки. Спеціалізація ж із історії зарубіжної філософії почалася лише з третього курсу, і я, як і планував, перейшов на цю кафедру, але логіку не покинув. Тобто з третього курсу я вже спеціалізувався за двома спеціальностями. З історії філософії навантаження було невелике, а з логіки – величезне. Ми вивчали довго й наполегливо широкий пласт літератури з математики, математичної логіки. Дуже, до речі, сподобався курс «Історії математики», який нам читала професор мехмату Зінаїда Андріївна Кузічева. Я ходив ще на мехмат слухати лекції Альберта Драгаліна. Загалом, я від самого початку орієнтувався на логіку й історію філософії.

М. Ш.: *А які перспективи перед вами відкривалися?*

С. С.: Жодних. Тобто я зовсім не думав про кар'єру. І скажу більше: при вступі до університету ми мали заповнити анкету, де останнім питанням було: «З якою метою ви вступаєте на філософський факультет?» Я написав: «Потребую марксистської обробки». Добре, що ніхто цю анкету не читав, бо тоді в мене могли виникнути деякі проблеми...

Тож я потрапив туди, куди потрібно було. Велика частина не тільки студентів і аспірантів, а й викладачів кафедри історії зарубіжної філософії досить критично ставилася до радянського ладу. Син Юрія Мельвіля, як казали, працював у Інституті США і Канади (самі розумієте, що це була за структура), тому, мабуть, на нашій кафедрі було багато дітей чиновників міністерства закордонних справ. До речі, саме міністерство закордонних справ ініціювало перебудову СРСР. Моїм рецензентом, коли я йшов на захист диплому, був Анатолій Яковлев, син Олександра Яковлева, того самого, що пізніше став головним ідеологом перебудови.

Можливість зробити кар'єру я мав. Пономарьов, мій товариш, працював у оргвідділі комітету комсомолу МДУ. Він попросив мене декілька разів допомогти йому організувати суботник, я допоміг, і чомусь (потім я дізнався, що саме за порадою Аксютіця) саме мені, а не Пономарьову, керівник оргвідділу, ідучи на підвищення, запропонував той відділ очолити. Я спочатку відповів йому, що я не комуніст. Але він мене заспокоїв: «Не страшно, у партію ми тебе приймемо». Я йому тоді й сказав, що прийшов до університету вчитися, а не робити кар'єру. Ну, він подивився на мене і запитав: «Ти що, ідіот? Ти міг би залишитися в МДУ працювати, якби очолив відділ». Але таким шляхом я залишатися не збирався. Тим більше, що на нашій кафедрі таке було неможливим. Окрім того, я ще до вступу вирішив уникати будь-яких посад. Не тільки тому, що посада відволікає від навчання, а й тому, що був уже тоді переконаний: вона створює ілюзію наявності у тебе якихось переваг перед іншими, але насправді тебе

псує. Але коли я відмовився бути профоргом групи, мене «розбирали» на комсомольських зборах. Зрештою, Аксючіц умовив мене стати старостою групи, що я сприйняв як дружню послугу. Але потім, при розподілі на роботу, це мені дуже допомогло.

К. У.: *Не впевнена, чи правильно я зрозуміла ваші слова про кафедрі історії філософії. Невже були такі кафедри, які могли проігнорувати вказівки партії?*

С. С.: У жодному разі! Я вже казав, що Аксючіц був парторгом студентського парткому (аналог теперішнього «студентського самоврядування»), через який партком факультету здійснював своє керівництво студентами. Студентський партком не давав вказівок кафедрам. Звісно, партком факультету мав зовсім інший статус.

М. Ш.: *Окрім комсомолу й партії, була в СРСР ще одна «виховна» організація, яка називалася КДБ. Чи помітною була її присутність на факультеті? Чи знали студенти про те, що хтось із їхніх однокурсників, викладачів тощо співпрацює з КДБ? Чи здійснювалися спроби залучення студентів до «ідеологічної роботи», боротьби з різноманітними «ізмами» тощо?*

С. С.: Так, у нас на факультеті був «колишній» співробітник КДБ, який обіймав посаду заступника декана з виховної роботи. Маленький, опецькуватий з рудими густим волоссям і, як на мене, добродушний чоловік. У нього зазвичай був дуже грізний вигляд, та коли він бачив мене, то буквально змінювався, на його обличчі завжди з'являлася посмішка й він завжди намагався відпустити якийсь жарт. Йому, мабуть, дуже подобалося моє прізвище або те, що я без посмішки не міг дивитися на нього.

Власне кажучи, це він збирав досьє на всіх студентів через членів студентського парткому. Хоча я тоді вже розумів абсурдність радянської системи, затятим антирадянщиком ніколи не був. Мене тоді цікавили тільки філософія й логіка. Крім того, Аксючіц і Пономарьов, як я сказав, були моїми близькими друзями і завжди допомагали. Очевидно, той «вихователь» керував своїми підопічними дуже суворо, настільки, що Аксючіц вирішив його позбутися. І доповів секретарю парткому факультету, що заступник декана з виховної роботи змушує збирати компромат не тільки на студентів і викладачів, а й на членів парткому, включаючи самого голову. Реакція не забарилася. Колишнього співробітника КДБ звільнили з посади. Він насилу зміг умовити керівництво залишити його на факультеті, поки там вчиться його дочка. Наскільки я пам'ятаю, йому дали посаду асистента при кафедрі естетики. Він відразу перетворився на милу людину й дуже ображався, коли я забував з ним привітатися.

І. О.: *У вас вже в той час було негативне ставлення до радянської ідеології?*

С. С.: Було скоріше не негативне, а критичне ставлення до радянської влади. Моє юнацтво проходило в епоху лібералізації Брежнєва, тому я – продукт цієї епохи. Ми не знали страху, який був і зберігся в людей минулого покоління. Ми особливо сильно не страждали від радянської влади, тому я сприймав усе як належне...

Пощастило, що у нас багатозначну логіку читав Олександр Зинов'єв, перед самим своїм від'їздом з СРСР. Це відомий дисидент, який, власне, і створив всю радянську логіку. Від нього я вперше почув негативні висловлювання на адресу радянської системи, які він намагався логічно обґрунтувати. Потім, я читав спогади Олексія Руткевича, сина відомого автора підручника з діалектичного матеріалізму, він теж каже, що був дисидентом...

І. О.: *Так, серед інтелігенції справді було багато дисидентів.*

С. С.: І не тільки серед інтелігенції. До вступу в університет я попрацював півроку на будівництві, і бачив, що негативно до СРСР ставилися й прості робітники. Бригада, в яку я потрапив, займалася тим, що увесь день грала в карти. Майстер умовляв їх

почати роботу, але вони вимагали від нього акордну (підвищену) оплату, і тільки отримавши її починали працювати. За тиждень вони робили все те, що мали зробити за місяць. Я їм якось сказав: «Якби ви завжди так працювали, то заробляли б у рази більше». Але один досвідчений робітник мені відповів: «Дурень, нам після того підвищили б норму, і ми мали б удвічі більше працювати за ті самі 200 карбованців».

У Радянському Союзі було принципово важливо, щоб робітник отримував не більше 200 карбованців, а інженер – не більше 120. Жодних законних перспектив зростання зарплати бути не могло. Саме тоді я зрозумів, що цей устрій не має майбутнього. До речі, цей режим зберігся й посьогодні. Просто номенклатура перефарбувала прапори в інший колір. Корупція почалася ще за часів Брежнєва, і триває донині. Нашій корупції вже пів століття, і позбавитися цього дуже складно, бо ми – країна корупціонерів уже в третьому-четвертому поколінні.

К. У.: *Хіба до Брежнєва корупції не було? Принаймні згаданий вами Салтиков-Шчедрін, Гоголь, інші письменники були в цьому плані доволі критичні до Російської імперії. І як би Ви порівняли рівень корупції років Вашого студентства й теперішній?*

С. С.: У МДУ не було корупції. Ми в кращому випадку квіти приносили на іспит, і все. А от в Одеському університеті у вісімдесятих роках, бувало, приносили викладачеві цукерки, пляшку коньяку або горілки. Звісно, у 70-ті й 80-ті роки, якщо не раніше, притчею во язицех були принаймні медичні інститути, вступ до яких рідко був можливий без хабарів. Ну, інші теж підтягувалися, хто міг, хоча було чимало місць, куди вступали лише за знаннями. Але справжня корупція почалася лише при Кучмі. Дійсно, у державі, в якій не працює економіка, де все спрямоване на збагачення верхівки, математики, фізики, хіміки не потрібні. Розцвіли лише ті заклади освіти, що готують юристів, менеджерів тощо, тобто тих, хто поповнюватиме лави чиновників, які мають можливість брати хабарі, приватизувати державні підприємства і привласнювати бюджетні гроші.

Пам'ятаю, як голова профкому ОНУ (це було, наскільки я пам'ятаю, у 1996 році) привів на збори юриста, який доводив нам, що держава має право півроку не платити зарплату, а працівники не мають права страйкувати.

М. Ш.: *Отже, очікувати на поліпшення можна лише тоді, коли з'явиться гарантоване працевлаштування?*

С. С.: Гарантованого працевлаштування студентів для поліпшення ситуації в освіті мало. Це тільки одна, причому не найголовніша умова. Необхідно радикально змінити ставлення держави й людей до освіти. У нас збереглося «більшовицьке» ставлення до освіти й інтелігенції. Освіта й наука в СРСР фінансувалася за залишковим принципом, причому фінансувалися переважно ті сфери, які були пов'язані з гонкою озброєнь. Гуманітарна освіта мала винятково ідеологічний характер. А це означає, що її практично не було, бо наука й пропаганда – такі різні речі.

У нас справи не краще. Ініційована останніми роками «реформа освіти», яка дивним чином нагадує російську, фактично спрямована на знищення освіти. На мій погляд, наділення університетів більшою автономією при збереженні адміністративно-командної системи в освіті фактично призвело до узурпації влади освітянськими чиновниками. Учена рада, що складається переважно з представників ректорату та деканів, отримала всю повноту влади. А за умов різкого зниження рівня державного фінансування університетів і відсутності державної програми, спрямованої на підвищення якості освіти, уся реформа звелася до економії коштів за рахунок викладачів і

погіршення якості освіти. Заради економії зарплати різко скорочується навчальне навантаження, підвищується плата за освіту, звільняються викладачі, тобто якість освіти знижується, а вартість – зростає. І все це на тлі того, що число чиновників і технічного персоналу залишається незмінним. У результаті, наприклад, в Одеському університеті технічних працівників зараз, наскільки я зрозумів з доповіді ректора університету, у півтора рази більше, ніж викладачів, а разом з чиновниками – майже удвічі, тобто їх майже стільки ж, скільки студентів. Знищуються спеціальності, кафедри й навіть факультети, іноді все це робиться тому, що університетські чиновники хочуть звільнити площу, щоб використовувати її в комерційних цілях. «Комерційний» підхід до освіти, запроваджений ще за Кучми, веде до фактичного знищення системи освіти. Якісна освіта, передовсім гуманітарна, – основа життя нації, її душа. А якісна математична, природнича й технічна освіта в умовах, коли рівень життя громадян напряму залежить від рівня розвитку сучасних технологій, – єдиний засіб виживання української нації та її економіки. Утім, це речі взаємопов'язані: душа, тіло.

І. О.: *Давайте повернемося до вашого навчання в МДУ й детальніше поговоримо про нього. Якою була загальна атмосфера в університеті?*

С. С.: Я навчався в МДУ з 1 вересня 1973 по 31 грудня 1981 року, включно з аспірантурою, а з 16 березня 1982 по 31 серпня 1989 року працював у ОДУ імені І. І. Мечникова. З 1 вересня 1989 по 31 серпня 1992 р. я був у докторантурі МДУ, після якої повернувся до ОНУ.

Коли я повернувся, то не міг не помітити, наскільки атмосфера в колективі залежала від характеру керівника та ситуації в країні. Кафедру філософії гуманітарних факультетів, де я почав свою викладацьку кар'єру 1982 року, створювала Ірина Марківна Попова, випускниця філософського факультету Ленінградського університету. Це вона, наскільки я знаю, запросила Авеніра Івановича Уйомова з його аспірантами в Одесу. Вона поділила кафедру філософії на дві – кафедру філософії гуманітарних і кафедру філософії природничих факультетів, яку очолив Уйомов. Відомий в СРСР соціолог, Ірина Марківна збирала на свою кафедру гуманітарних факультетів багато кваліфікованих викладачів з філософською освітою. На кафедрі панувала досить демократична і творча атмосфера. Дуже цікаві семінари на природничих факультетах проводив також Уйомов, який був блискучим викладачем і популізатором філософії в Одесі. Створений ним філософський клуб користувався великою популярністю в Одесі серед тих, хто цікавився філософією. На засідання філософського клубу Уйомов запрошував іноді відомих філософів. Уйомов і його учні займалися розробкою загальної теорії систем і навчали переважно математичної і традиційної логіки на рівні підручника. Я ж до його загальної теорії систем завжди ставився критично. Уйомов був авторитарною, але неординарною особистістю і обдарованим від природи вченим. Він зміг запалити і залучити до своїх досліджень багатьох талановитих аспірантів. Мені здавалося, що якби він поїхав до Москви, а не до Одеси, і зайнявся б там логікою, а не теорією систем, то зміг би досягти ще більших успіхів. Але він приїхав до Одеси та зайнявся філософською просвітою. Попри те, що рівень обговорення філософських проблем і доповідей на «лікбезах», як Уйомов називав засідання філософського клубу, був дуже примітивним і ні в яке порівняння не йшов із тим, до якого я звик у МДУ, усе ж, що стосується творчої атмосфери, великої різниці між МДУ і ОДУ я тоді не відчував.

Коли ж у листопаді 1992 р. я повернувся на кафедру, там панувала вже інша атмосфера. Пішла з кафедри Ірина Марківна і разом з нею – ціла низка провідних викладачів. Та й загалом атмосфера в ОДУ радикально змінилася. Це стосувалося не тільки

ОДУ, а освіти в пострадянських країнах в цілому. Про неї забули. Якщо порівняти МДУ 70-х – початку 80-х років з ОДУ 90-х, то відчувається суттєва різниця. МДУ 70-х – це вільне спілкування з викладачами. Ось як зараз пам'ятаю, перше, що мене вразило в МДУ, це вільні обговорення доповідей. Наприклад, виступає професор Вазюлін, фахівець з логіки Маркса, а я, студент першого курсу, встаю з критичними зауваженнями з приводу його доповіді, і він серйозно сприймає мене й відповідає на мої зауваження. Такий принцип існує і в Європі. Коли щось обговорюється, має бути максимум критичних питань і максимум обговорення.

Коли я багато років по тому, а саме 1982-го, влаштувався в Одеському університеті, трапився показовий випадок. Один викладач доповідає, усі захоплено аплодують, а коли я ставлю йому запитання, він починає червоніти й обурюватися, що йому взагалі ставлять якісь запитання! Уже тоді я зрозумів, що тут марно щось серйозно обговорювати. Потрібен певний рівень інтелекту й знань, щоби критично оцінювати себе. Тоді я вчергове переконався в тому, наскільки потужною є роль традиції. Але її можна змінити на краще.

М. Ш.: *Виходить, що наші теперішні університети є менш ліберальними, ніж провідні радянські? Чи слід це розуміти так, що у нашій частині світу навіть за тоталітарної системи було більше лібералізму, ніж за багатопартійності й «буржуазних» свобод? Чому ж «антинародна», за вашими словами, система, породила ліберальний університет, до якого ми й нині не досягнули (а «народна» не породила)? Тоді, можливо, навіть добре, що вона, за вашими словами, зберігається? Але чому ж нині вона не дає тих результатів, що свого часу в МДУ? Можливо, до рецепту слід додати ще трішки тоталітаризму?*

С. С.: Ні, я цього не стверджую. «Більш ліберальна атмосфера» не те саме, що «більш ліберальний лад або порядок». Ідеться про моє суб'єктивне сприйняття часів студентства й аспірантства. Устрій, як і режим, у нас був один і порядки теж одні й ті ж. Але більша частина викладачів МДУ були творчими особистостями й відомими філософами, які не дозволяли собі опускатися до чвар зі студентами або аспірантами.

Усе змінилося, коли я вступив до докторантури. По-перше, за три дні до конкурсу зникли мої документи. Добре, що моя дружина була юристом. Вона підготувала заздалегідь дублікати паперів та вчасно прийшла переконатися, що з документами все гаразд. Я вступив до докторантури завдяки тому, що рішення приймала вчена рада факультету, більшість членів якої мене ще добре пам'ятали як студента, а також тому, що декан факультету ухвалив рішення приймати в докторантуру тільки не-москвичів. Можливо, моя кафедра планувала взяти в докторантуру когось зі своїх, тому вона зустріла мій вступ вороже. Можливо, для них була неприйнятною сама ідея трирічної докторантури. І я їх розумію. Вони витратили багато часу й сил на написання докторської дисертації і дуже пишалися тим, що стали професорами провідного університету СРСР, а тут створюється конвеєр з виробництва докторів. Деякі з них мені казали, що я кар'єрист, занадто рано хочу стати доктором, що вони захищали дисертації без докторантури. Я ж виправдовувався тим, що мені потрібна література, яка є тільки в Москві.

Я йшов до докторантури з темою «Трансформація критичного методу в німецькій класичній філософії», яка мені здавалася дуже важливою й цікавою. До вступу я вже мав двадцять дві публікації, але за темою зміг опублікувати тільки одну працю, а саме в «Історико-філософському щорічнику '89» вийшла друком моя стаття «Трансформація критичного методу в “елементарній філософії” К. Л. Райнгольда». Працюючи над

цією статтею, я зібрав досить великий матеріал, який радикально змінив моє уявлення про німецьку класичну філософію. Саме його я представив як чернетку монографії.

Звинувачення моїх колишніх викладачів, відверто кажучи, мене сильно здивували, оскільки я ніколи не прагнув звань і посад. Навіть кандидатську дисертацію я захистив, щоб не підвести свого наукового керівника, в якого переді мною не захистилося кілька аспірантів. Отож, щоби заспокоїти колег, я пообіцяв захистити дисертацію після того, як вийду на пенсію. На прикладі Авеніра Уйомова я зрозумів, що ранній захист докторської шкідливий. Я не тільки не ображаюся, а, навпаки, дуже вдячний моїм московським професорам, що вони ще більше переконали мене в безглуздість такої наукової кар'єри, що здійснюється лише заради перетворення на «весільного генерала». Тому, коли професор Анатолій Зотов, мій науковий консультант, сказав, що мені не дадуть захистити докторську, я швидше зрадів, ніж образився. Я знав, що ніхто мені не заборонить вивчати те, що мене цікавить, а інше не важливо. Разом із Михайлом Гарнцевим я записався на курс санскриту до Віри Олександрівни Кочергіної. Уже тоді я зрозумів, що індійська філософія – це дуже серйозно. Пізніше я відвідував курси тибетської мови й палі при Інституті буддизму. І, звісно, я встигав відвідувати бібліотеку, де проводив майже повний робочий день, конспектуючи літературу за темою докторської.

Наприкінці моєї докторантури Олександр Феодосійович Грязнов, керівник моєї дипломної роботи, підійшов до мене і сказав: «Приїдь через п'ять років, і ти захистишся». Але Радянський Союз тоді вже розвалився. Саме в цей час почалася сильна інфляція, пішов процес первинного накопичення капіталу, з'явилися мажори, а разом із ними почалася відверта профанація освіти. Мені сумно було дивитися на метрів радянської філософії, які опинилися в прошарку найбідніших людей. На жаль, ця ситуація з часом принципово не змінилася. У більшості викладачів вишів збереглася радянська система цінностей укупі з ілюзорною вірою у високий соціальний статус викладача.

І. О.: *Розкажіть, будь ласка, про ваших викладачів, рівень їхньої підготовки. Хто вам найбільше запам'ятався?*

С. С.: Викладачі, без жодного сумніву, були дуже компетентні. Практично всі, хто читали нам ті або інші курси, були фахівцями у відповідній галузі знань. Завідувач Юрій Мельвіль брав на кафедру лише тих, у кого вже були монографії з історії філософії. Що стосується системи освіти, вона істотно й вигідно відрізнялася від запровадженої на філософському факультеті ОНУ. Радянська філософська освіта була системною. Викладалися всі необхідні майбутньому філософу предмети. Звичайно, було багато й марксистських предметів, але їх не можна було позбутися, вони були профільними... Я принципово не читав підручників по істмату чи діамату. Ми, історики філософії, виїжджали переважно за рахунок знання історії філософії та конспектів першоджерел, яких нас змушували робити дуже багато.

К. У.: *Чи викладав у вас сумнозвісний Марк Мітін? Адже він залишався професором МДУ ледь не до 1985 року? Можливо, серед ваших викладачів були якісь інші «сталінські гвардійці»?*

С. С.: У перший раз про це чую.

І. О.: *Чи були якісь особливі методики з викладання матеріалу студентам?*

С. С.: У МДУ існувала система «наукового кураторства», яка справді виявилася дуже вдалою. У нас на курсі був офіційний куратор, але ми його практично не бачили. Неофіційним куратором від кафедри був Богомолів. У ті часи для всіх нас він був корифеєм. Мені пощастило, що 1969-го, майже в рік мого першого вступу, вийшла

друком його книжка: «Німецька буржуазна філософія після 1865 року», яку я досі вважаю однією з кращих радянських книг з історії німецької філософії. Вона була дуже цікавою й оригінальною на той час.

Так от, Богомолов опікувався нами як куратор. Це працювало так: наприклад, курс античної філософії у нас мав читати Чанишев, але нам його читав Богомолов, як наш науковий куратор. Потім, коли вийшов підручник Богомолова з історії античної філософії, Чанишев сильно обурювався... Богомолов читав нам також спецкурс із філософії Канта.

К. У.: *Богомолов був вашим улюбленим викладачем?*

С. С.: Так, але не тільки він. Богомолов ще на самому початку першого курсу сказав одну дуже важливу річ: «Не сподівайтесь, що викладачі все розжують, а вам залишиться тільки проковтнути інформацію. Ви повинні працювати самостійно з першоджерелами, мінімум чотири години на добу. Наше завдання допомогти вам і направити в потрібне річище». Ця настанова мені дуже допомогла. На момент першого курсу я читав переважно підручники з історії філософії. Добре, що я одразу дослухався до слів Богомолова й перейшов на першоджерела. Моїм улюбленим викладачем був Зотов, не тільки чудовий лектор і людина, але й учений, що багато в чому визначив напрямки моїх досліджень

М. Ш.: *Чи існувала така ж система кураторства від кафедри логіки?*

С. С.: Так, існувала. Можливо, навіть потужніша. Нас курирували Володимир і Олена Смирнови, співробітники Інституту філософії. Студенти нашого університету склали, мабуть, головне джерело поповнення наукових кадрів цього Інституту. Олена Дмитрівна була фахівцем з логічної семантики, але її наукові інтереси сягали далеко за межі вузького фаху. Коло інтересів Володимира Олександровича було ще ширшим. Здавалося, вони намагалися нас навчити всього, що знали самі. Логіка дає дуже багато з точки зору культури мислення, яка в істориків філософії не завжди на належному рівні. Часто історико-філософські праці – лише прості компіляції або реферативні огляди, хоча історик філософії повинен ставити перед собою завдання, які передбачають новизну. Заліки й іспити з логіки зводилися до вміння розв'язувати всі типи завдань, а не до того, щоби переказати отримані знання. Нам дозволяли користуватися будь-якою літературою. Але вимагали не лише розв'язати задачу, а й пояснити, як ти її розв'язав. Причому простежувався кожен крок твоїх міркувань. Якщо ти не міг пояснити, тебе відправляли знову шукати відповідь. Такі заліки й іспити тривали, як правило, довго. Якийсь іспит тривав з 9-00 до 21-00 години. Студент отримував відмінно, якщо розв'язував усі завдання. Якщо не всі, то добре або задовільно. Така система перевірки знань студента забирає дуже багато сил і часу викладача, але дозволяє студенту засвоїти та систематизувати практично весь пройдений матеріал.

М. Ш.: *Чому, все ж, ви не вибрали логіку основною спеціалізацією?*

С. С.: Це зумовлено низкою причин. Головна з них – фахівці з логіки, як правило, дуже поверхово знають філософію. Розуміння філософських проблем дає тільки історія філософії, якщо, звичайно, її вчити не за підручниками.

Але вирішальний вплив мав один випадок. Якийсь Володимир Олександрович запросив до нас одного логіка-американця. Той під час лекції почав писати якісь незрозумілі нам символи. Побачивши наші розгублені погляди, він запитав, в чому річ. Володимир Олександрович пояснив, що ми знаємо тільки символіку математичної логіки. Американець був здивований та зауважив: «Уже років 50, як ніхто у нас не займається математичною логікою». Я зрозумів, що наша логіка безнадійно відстала від

західної й не може дати філософу жодної суттєвої користі. Саме тоді я зацікавився теорією аргументації, яка тільки починала розвиватися.

К. У.: *Як часто вдавалося запрошувати іноземців (та ще й із капіталістичних країн)?*

С. С.: Це було вперше на моїй пам'яті, якщо не брати до уваги мексиканця, який навчався в МДУ, одружився з росіянкою і читав нам спецкурс з логіки.

К. У.: *Сергію Григоровичу, розкажіть, які мови вам викладали?*

С. С.: Для опанування зарубіжної філософії було вкрай важливе знання іноземних мов. Ми мали вивчати три мови. У мене вже була одна основна мова – німецька, другою я обрав англійську, яку саме тоді й почав вивчати практично з нуля. Третьою мовою необхідно було обирати якусь давню, Нам пропонували санскрит і латину, я обрав латину. Я вважаю, що так і повинно бути на філософському факультеті.

Мені дуже пощастило з викладачкою німецької мови, яку звали Зоя Миколаївна Зайцева. Вона перекладала на Нюрберзькому процесі, а кандидатську захистила з мови у філософії Гайдегера.

Зоя Миколаївна розробила власну методику викладання німецької мови, критиковану колегами, проте, як виявилось, ефективною. Бо тільки її учні після випуску спокійно читали й перекладали німецьку філософську літературу. У чому полягала особливість цієї методики? Нам одразу давали філософський текст німецькою. Ми повинні були одразу перекладати тексти. Зрозуміло, ми спочатку стикалися з великими труднощами. Але наша викладачка з'ясовувала, у чому ті полягають, і вказувала той розділ граматики, який студент повинен вивчити. Ось так ми одночасно вчили і граматику, і лексику та ще й опановували ази теорії й практики перекладу. У нас в групі було три студенти, які закінчили німецьку школу, і їм було з нами нудно. Вони постійно скаржилися, що викладач переважно займається лише мною. Але за рік я вже почав перекладати тексти самостійно. Я хотів займатися філософією мови й герменевтикою. Тож узявся перекладати Вітгенштайна, і протягом п'яти років переклав з німецької майже всі основні його епістемологічні твори. Хай якої якості були ці переклади, я, у кожному разі, без особливих зусиль прочитав найбільш важливі для мене тексти Вітгенштайна в оригіналі.

І. О.: *Справді, цікава система, одразу в бій!*

С. С.: Ще б пак! Таку систему, коли йдеться про вивчення текстів, я вважаю вкрай корисною. При роботі з літературою я завжди намагався простежувати аргументацію філософів. Я вважаю, що так і має будуватися наша освіта: студентів потрібно навчати філософської аргументації, а це можливо лише в процесі аналізу того, як аргументують видатні філософи. Цьому присвячені останні дві мої статті в *Sententiae*.

Історія філософії в нас зазвичай була ідеологічною або компілятивною, вона давала загальну інформацію, але великої цінності ці підручники не мали. Віндельбанд, автор найвотритетніших підручників з історії філософії, теж визнавав, що підручники не мають великого значення для професіонала. Вони більше для аматорів, які хочуть розширити свій кругозір, і для студентів, щоб успішно скласти іспит за умов дефіциту часу. Але вони НЕ вчать головному – правильно мислити й міркувати. А між тим, головне у філософській освіті – навчити людей розуміти філософські проблеми, як ті виникають, у чому їхня важливість тощо.

М. Ш.: *Готуючись до цього інтерв'ю, ми ознайомилися зі статтею Олексія Руткевича «Як стають істориками філософії у Франції» (1987). У ній описано історико-філософську підготовку у французьких університетах і вищих школах. Йдеться про*

період, що приблизно збігається з періодом вашого навчання. Цей автор зазначає, що в університет випускники ліцеїв уже приходили зі знанням двох сучасних і однієї давньої мови, тому надалі вивчали не самі мови, а філософські тексти цими мовами. І ці заняття вели не філологи, а викладачі-філософи. До того ж, на історію філософії припадало більшість навчального часу. Будь-які теми вивчалися через історію філософії. Хоч і не було загального курсу, бо загальний нарис історії філософії давали в ліцеї (але й там пріоритетом були тексти філософів). Студентів навчали не лише фаховому перекладові, але й коментуванню текстів. Також вони слухали (за вибором) курси з математики, біології, соціології, психології. Ваше навчання вельми нагадує цю систему. Мабуть, вона доволі давня?

С. С.: Цим ми завдячуємо еkleктикам, які були першими, хто зробив принцип історизму основним принципом філософування. Підкреслюючи історичний і колективний характер філософського знання, вони різко виступили проти того, щоб, нехтуючи традицією, кожен раз починати філософувати з самого початку, як це намагалися робити Декарт, Лок та інші. Христофор Август Гойман і Якоб Брукер, зокрема, показали, що, по-перше, повністю ігнорувати філософську традицію неможливо, а по-друге, філософія як наука можлива тільки у вигляді «філософської історії філософії», основне завдання якої вони бачили в критичному осмисленні філософії минулого та збереженні всього цінного в ній. Завдяки їм історія філософії стала самостійною філософською наукою і, попри запеклий опір систематиків, переважно прихильників Християна Вольфа, вже у XVIII ст. пережила справжній розквіт. І хоча Гегель був одним з головних супротивників еkleктизму, він, усе ж, зберіг принцип історизму й синтетичну функцію філософії. Саме Гегель дав новий потужний поштовх розвитку історії філософії, основне завдання якої полягало вже не в критичному відборі знань, а в розумінні й переосмисленні філософських систем минулого. Попри дуже сувору критику історико-філософського вчення Гегеля, нові історико-філософські концепції багато в чому виявилися продовжувачами його підходу. Саме історики філософії в Німеччині (і не тільки) стали головними опонентами позитивістів і психологістів у боротьбі за місце на кафедрах філософії. Завдяки Віндельбанду й іншим історикам філософії, які показали, що тільки вивчення історії філософії в університетах здатне дати студентам розуміння філософських проблем і допомогти в пошуках нових методів їхнього розв'язання, вивчення філософії в Німеччині звелось переважно до вивчення історії філософії. Таке ж важливе місце остання посіла вже в XIX ст. у Франції завдяки еkleктикам, передовсім Віктору Кузену. В інших країнах це відбулося пізніше. Навіть в радянський період у МДУ вивченню історії філософії приділялося більше місця, ніж іншим наукам. Щоправда, в основі цього інтересу до історії філософії лежав ідеологічний мотив, а не розуміння. Зараз не тільки в Європі, але й в Америці історія філософії дедалі більше стає головним предметом філософського дослідження.

І. О.: *Тож ваша дипломна робота стосувалася німецькомовної філософії?*

С. С.: Так, я присвятив диплом філософії пізнього Вітгенштайна. Моїм керівником був Олександр Грязнов. Він запропонував зробити огляд досліджень філософії Вітгенштайна в німецькій філософській літературі. Але в підсумку диплом вийшов більш ніж на 100 сторінок. Побачивши це, мій науковий керівник зауважив, що дипломна робота не повинна перевищувати 60 сторінок. Враховуючи те, що до захисту залишалось мало днів, я вирішив просто відкинути другу частину, залишивши лише першу, де намагався простежити становлення концепції значення у філософії пізнього Вітгенштайна.

К. У.: *Які були основні вимоги до студентів з історії філософії?*

С. С.: У цілому, особливих вимог не було. Якщо студент хотів знати, то він знав. Навчання було досить легким, порівняно з логікою. Найскладніші вимоги були на іспитах.

Коли я став аспірантом, мене почали вчити тому, як треба приймати іспит. Пам'ятаю, як Віталій Кузнєцов посадив мене поруч і вчив приймати іспити з філософії. Одна дівчинка витягла білет із питанням про антиномії Канта. Вона розповіла про антиномії, а Кузнєцов її питає: «Як розв'язуються антиномії?» Студентка мовчить. А він і каже: «Два бали!» Вона почала обурюватися, та він відповів: «Ви ж не знаєте найголовнішого».

К. У.: *Отже, від студентів вимагали розуміння, але не вимагали реального знання мов і роботи з оригінальними першоджерелами. Проте потрапити до аспірантури без останніх двох компетентностей було нереально. Це означає, що студенти, які планували займатися наукою, повинні були висувати вищі вимоги до самих себе, ніж їхні однокурсники. А наскільки, загалом, інтелектуально (і в плані амбіцій) нерівним був склад студентів?*

С. С.: Що стосується знання мов, то вимоги були високими тільки до студентів, які спеціалізувалися з історії зарубіжної філософії, але й там вони були вибірковими. У моєму випадку це було так. На кафедрі в той час не було аспірантів зі знанням німецької. Богомоллов звернувся до нашої викладачки німецької мови з проханням когось порекомендувати і вона порекомендувала мене, мабуть, тому, що я був єдиний від студентів цієї кафедри, хто міг перекладати філософські тексти. Ми з Богомолловим навіть обговорили тему. Вона звучала приблизно так: «Лінгвістична філософія і герменевтика: підходи до аналізу мови». Але в Богомоллова був уже «перебір» аспірантів і, крім того, мені заборонили писати працю з Вітгенштайна. І, як я вже казав, мене відправили до Зотова, який теж потребував аспіранта зі знанням німецької мови. Він вчинив дуже розумно: дав мені книгу під назвою «Zum normativen Fundament der Wissenschaft» і попросив зробити доповідь про нормативний напрям у сучасній філософії науки, на той час новий. Він так, мабуть, перевіряв не тільки знання мови, але й здатність аспіранта схоплювати суть вчення. Уже потім, в Одеському університеті, я намагався діяти так само. Давав статтю або розділ з книги (російською!) аспіранту і просив викласти суть того, про що там ідеться. На свій подив я виявив, що більшість з аспірантів не були здатні до такого...

Цю здатність я розвивав у собі, підробляючи під час аспірантури в реферативному журналі «Філософія науки». Так я не лише отримував якісь гонорари (не надто великі, проте завжди не зайві для аспірантів), але й входив у проблематику нової для мене теми і знайомився з новими ідеями й напрямками у філософії науки. Оскільки напрям, запропонований Зотовим, радикально відрізнявся від панівних на той час у філософії науки позитивізму, неопозитивізму й постпозитивізму, виявилося, що я прийшов у філософію науки, так би мовити, «з чорного ходу». Остаточне розуміння особливостей нормативного підходу настало тоді, коли я звернувся до творів Гуго Дінглера, його головного теоретика. Дінглерову концепцію я охарактеризував як конструктивно-нормативний підхід.

Але з іншими студентами було інакше. Наприклад, парторга курсу Віктора Аксючіца не взяли до аспірантури під тим приводом, що він погано знає англійську мову, хоча він дістав цільове направлення й навіть, будучи студентом, уже мав трудовий стаж. Можливо, справжня причина була іншою, бо те єдине конкурсне місце в аспірантурі, яке держава виділила для кафедри, дісталось навіть не синові директора ви-

давництва «Мысль», вельми розумному студенту з досить добрим знанням англійської мови, а родичеві (здається, племіннику) парторга факультету, обізнаному з англійською не краще за Аксючіца. Я вважаю, що з останнім так вчинили тому, що партком його вже почав побоюватися. Аксючіц висунув ультиматум: або його беруть в аспірантуру, або він кладе партквиток на стіл. І не побоювся, поклав (у 1978 році!). Це було дуже сміливо для тих часів. Плюнувши на партійну й наукову кар'єру, він став дисидентом і, заробляючи «шабашками», зміг до кінця 80-х вже стати мільйонером і депутатом Верховної Ради СРСР. Він і мені пропонував балотуватися до Верховної Ради, пообіцявши профінансувати мої вибори, але я відмовився. А наш товариш, В'ячеслав Полосін, який стояв у цей час поруч, погодився. Полосін, який закінчив німецьку школу й добре знав німецьку, підробляв перекладачем у «Богословському віснику». На той час він устиг закінчити семінарію, отримати і втратити свою парафію (подейкують, що через звинувачення в розтраті парафіяльних грошей на особисті потреби). Обидва вони потрапили до Верховної Ради, до комітету з питань свободи совісті. Аксючіц був затятим прихильником православної віри й відновлення православної імперії. Тому він став у опозицію навіть до Єльцина. Полосін, навпаки, ні. Він поширював серед нас рідкісну і заборонену літературу, зокрема Солженіцина. Саме він приніс "Карма йогу" Вівекананди й запропонував знайти ще людей, скинутися й роздрукувати її. Ми скинулися вчотирьох по 10 карбованців і друкарка нам роздрукувала її за ці гроші. Через деякий час я з подивом дізнався, що він наприкінці 90-х прийняв іслам і навіть увійшов до російської Ради муфтіїв. Я не думаю, що він це зробив з меркантильних міркувань. Уже тоді він критично висловлювався щодо тих порядків, які панували в православній церкві.

К. У.: *Ваша оцінка «ліберальної» й «елітарної» системи оцінювання.*

С. С.: На мій погляд, «ліберальна» система оцінок, яка панує в нас сьогодні, принаймні в ОНУ, розслаблює, більш того – розбещує студентів. Вимоги до іспитів повинні бути більш високими, хоч і не надмірними. Я довго міркував над цим і дійшов висновку, що треба ставити студенту якомога більше питань з першоджерел. Так, у курсі німецької класичної філософії я до кожного розділу «Критики чистого розуму» даю багато питань. Це допомагає студенту зрозуміти проблематику та дає можливість заробити більше балів. У залежності від того, на які питання він знайшов відповідь, я оцінюю ступень його розуміння.

М. Ш.: *Руткевич у заданій вже статті відзначав високу працездатність французьких студентів, а також – конкуренцію між ними. Адже перспективи працевлаштування були примарними, тож успішними виявлялися лише найкращі. У них було мало аудиторних занять (на тиждень – 10 пар у перший рік, далі – не більше 6-7), проте потрібно було опрацьовувати самостійно величезну кількість літератури й за підсумками писати есе. Як стояла справа зі студентською конкуренцією в час вашого навчання?*

С. С.: Аналогічна система освіти була й у Німеччині. Професор мав невелике аудиторне навантаження, приблизно одну оглядову лекцію й один семінар зі спецкурсу на тиждень. В його асистента навантаження було не більшим. Але вони цілий день сиділи над книгами, навіть у суботу приходили працювати над темою. Наукова робота була головним. Основне навантаження припадало на модульну сесію. Студентам давали літературу, питання й домашнє завдання письмово. Вони теж цілими днями сиділи в бібліотеці. Радянська система, яка, по-моєму, до цих пір багато в чому зберігається і в українській освіті, є безглуздою. Студенти повинні годинами сидіти і конспектувати те, що говорить викладач, щоб потім на іспиті переказати його слова. Якби

йшлося про авторські лекції, це ще можна зрозуміти. Але справа в тому, що викладачі зобов'язані читати за підручниками, які є в кількох примірниках у бібліотеці університету. Коли я говорив про це німцям, вони дивувалися: навіщо переказувати підручники, які є в бібліотеці? Вони також не розуміли, як можна переказувати написане іншим автором. Європейська система гуманітарної освіти передбачає більше самостійності студентів і орієнтована на розвиток їхніх творчих здібностей. Викладач не витрачає час на переказ того, що можна знайти в бібліотеці. Студент намагається самостійно засвоїти навчальний матеріал, а якщо виникали труднощі, він міг звернутися до викладача за консультацією. Та важливішим є інше. Європейські студенти читали не підручники, де постановка й обґрунтування проблематики практично відсутні, а наукові монографії й статті відомих авторів, де є не тільки все це, а ще й представлені методи розв'язання проблем. Підручники не в змозі навчити нас ні розуміти проблематику, ні формулювати завдання і розв'язувати їх.

Що стосується конкуренції, то радянська система освіти не передбачала жодної реальної конкуренції. У МДУ все залежало від завідувача кафедри й наукового керівника. Якщо науковий керівник вважав тебе перспективним і завідувач кафедри не заперечував, ти мав перспективу. В ОНУ, навпаки, панувала й досі панує адміністративно-командна система. Наприклад, на філософському факультеті єдиним центром ухвалення рішень був декан. Факультет був такою собі приватною крамничкою при «школі Уймова». Тому викладати залишали тільки тих, хто займався системними дослідженнями. Але переважно набиралися сторонні викладачі. Щоправда, це були, мабуть, усі найкращі, кого можна було знайти в Одесі... Усе одно, це неправильно. Кожна кафедра має дбати про перспективи свого розвитку й кожен викладач повинен готувати собі зміну. Кожен викладач повинен мати наукові праці за тими темами, за якими він читає курси. Якщо він не фахівець у цій галузі, то він не має права читати лекції. А фахівців потрібно готувати зі студентської лави. Конкуренція між студентами і викладачами можлива, якщо є спеціалізація. Знищення ж спеціалізацій – це знищення фахівців. Це – деградація системи освіти.

І. О.: *А чи відбувалися в МДУ міжнародні студентські конференції або обмін студентами тощо?*

С. С.: На нашому факультеті було багато студентів з «братських країн», як тоді казали: Німеччини, Чехословаччини, Болгарії та інших. Були студенти і аспіранти з західних країн, але мало. Ми, студенти, тільки один раз поїхали на екскурсію в НДР. З викладачів нашої кафедри за кордон на стажування їздив лише Олександр Грязнов – до Великої Британії (1980). Але він і англійську мову добре знав. Та, усе ж, це була велика рідкість.

М. Ш.: *Можливо, викладачі мали ширше коло міжнародних контактів? Враховуючи їхній, як ви зазначили, високий рівень, їм, мабуть, було що сказати зарубіжним колегам?*

С. С.: З викладачів тільки Ігнатовича, фахівця з японського буддизму, запросили в США читати лекції. Та по поверненні він скаржився, що мало платили, здається, півтори тисячі доларів. За радянських часів у відрядження викладачів відправляли тільки в країни соціалістичного табору викладати марксистсько-ленінську філософію.

К. У.: *Також цікаво дізнатися про побутову, фінансову частину вашого життя в студентські роки. Де ви мешкали, чи вистачало стипендії?*

С. С.: Стипендія була 40 карбованців, а підвищена – 45. Я мешкав у гуртожитку. На першому курсі ділив кімнату з п'ятьма сусідами, але вже на другому нас переселили в багатоповерхівку. Там ми жили вже по двоє. Саме там я вперше дізнався, що таке клопи.

Грошей не вистачало, хоча комплексний обід і коштував 50 копійок. Фінансово мені допомагали родичі. А одну зиму я підробляв двірником, чистив від снігу територію біля ресторану «Університетський».

І. О.: *А в будзагонах ви брали участь?*

С. С.: Так, брав. Мій курс їздив на звіроферми, і там вони добре заробили, а я поїхав зі старшим курсом у Підмосков'я, і ми майже нічого не отримали. Але наступного року ми вже самі організували шабашку, заробили трохи більше.

І. О.: *А ось ще цікаво дізнатися: чи спостерігався під час вашого навчання, так би мовити, «підйом» національних ідей?*

С. С.: Зі свідомо антирадянськи налаштованими людьми я стикнувся лише 1986 року, коли проходив підвищення кваліфікації в МДУ. Це були деякі вихідці з Прибалтики й Західної України. Вони критично висловлювалися проти СРСР, і в багатьох питаннях я з ними погоджувався.

А в університеті, як тоді казали, у нас була «дружна інтернаціональна сім'я». Я товаришував з Олегом Югаєм, який дуже любив філософію. Він був корейцем з Ташкента і мав багато друзів з Узбекистану. Іноді, у неділю, узбеки приносили казан і готували дуже смачний плов, а ми у відповідь – качку з яблуками.

Справжній підйом національних ідей почався, як мені здається, тільки в останні роки існування Радянського Союзу, а особливо – після його розпаду. Тоді я з подивом виявив, що більшість моїх російських друзів-філософів стоїть на реакційних позиціях. Вони не стільки хотіли побудувати демократичну державу, скільки відновити Російську православну імперію. В їхній свідомості дивним чином поєднувалися комуністичні, фашистські й чорносотенні ідеї. Їх об'єднувала нелюбов до демократів і неприйняття будь-яких демократичних реформ. Демократів-реформаторів вони називали «дерьмократами». Тоді ж вони почали посилено розробляти «російську ідею». Російське суспільство розкололося, причому більшість виявилася носіями тоталітарної свідомості.

Зараз я виявив, що й більшість українських філософів є носіями тоталітарної свідомості (причому, ідеться про тоталітаризм різного походження), хоча Україна сама стала жертвою російської імперськості. Стереотипи тоталітарної свідомості – це велика біда не тільки російського, але й, на жаль, українського народу. До речі, у Росії чимало людей, які не хочуть жити в поліцейській державі, де вся економіка, як і раніше, працює на озброєння, на боротьбу із зовнішнім і внутрішнім ворогом. Але ці люди не можуть поки змінити суспільний баланс. Нам важко, але ми маємо зрозуміти, де немає свободи слова, де пригнічується будь-яка ініціатива знизу, де панує бюрократія, там процвітає й корупція. Я сподіваюсь, що демократичні перетворення в Україні, які справді почалися тільки останніми роками, призведуть до демократичних перетворень у Росії й, у кінцевому підсумку, до звільнення від головного ворога – стереотипів тоталітарної свідомості.

Частина III. «Велика проблема науковців полягає в тому, що вони відразу починають планувати кар'єру, а не коло досліджень»

І. О.: *Сергію Григоровичу, чи легко було вступити до аспірантури в МДУ?*

С. С.: Потрапити до аспірантури, особливо при кафедрі історії зарубіжної філософії, було нелегко навіть дітям великих чиновників і відомих професорів. Справа в

тому, що держава дала одне місце на кафедру в аспірантуру, за яке почалася запекла боротьба. Вона, як я говорив, несподівано закінчилася перемогою родича секретаря парткому факультету. Рятувало те, що можна було дістати цільове направлення в аспірантуру від вишу, який обіцяв працевлаштувати студента. Щоправда, це не завжди допомагало, бо існувала рознарядка на кількість студентів, яких слід було рекомендувати на роботу. У нас же більшість студентів було зі зв'язками, тому дістати цільове направлення спромоглася більшість. Мені допоміг випадок. Мій найближчий друг Анатолій Щербіна, незрячий студент з Миколаєва, з яким я познайомився ще під час вступу до університету й до сих пір дружу, отримав цільове направлення від Віктора Кобиланського, завідувача кафедри філософії Читинського університету. Заразом направлення отримав і я, щоб супроводжувати свого друга.

Та коли я прийшов на комісію з розподілу, Грязнов, мій науковий керівник, сказав голові комісії, що кафедра рекомендує мене не в аспірантуру, а на роботу. Голова комісії запитав: «Напевно, ви погано вчилися?» Я відповів, що маю отримати червоний диплом. «Тоді, напевно, ви написали погану дипломну роботу?» Я відповів: «Ні, мій головний опонент професор Богомолів і рецензент поставили за диплом відмінну оцінку». У своєму дипломі я, на основі аналізу аргументації Вітгенштайна, доводив, що останній не дотримувався концепції значення як вживання і взагалі заперечував можливість будь-якої загальної теорії значення. Цей мій висновок дуже сподобався Богомолову, судячи з його письмового відгуку й особливо з виступу на захисті, але викликав подив у Грязнова. Вийшло так, що керівник і опонент помінялися місцями. Рецензентом у мене був Анатолій Яковлев, син Олександра Яковлева, члена ЦК КПРС, майбутнього ідеолога перебудови. Він теж мене підтримав, запросив навіть до себе додому, де ми довго розмовляли. Він писав дисертацію про історико-філософську концепцію Коплстона, а методологічні проблеми історії філософії мене зацікавили ще до вступу до університету. Нарешті, глава комісії поставив останнє запитання: «Напевно, ви не займалися громадською роботою?» Я відповів, що був членом оргкомітету вузкому МДУ та протягом декількох років старостою групи. Ця відповідь мала вирішальне значення. Глава комісії з подивом подивився на Грязнова і сказав: «Як же можна такого студента не брати до аспірантури?» Грязнов пішов на кафедру, хвилин десять про щось говорив по телефону з Мельвілем, потім вийшов і сказав, що мене візьмуть до аспірантури, якщо я не буду писати про Вітгенштайна. Я зрозумів, що ця тема була вже «застовплена».

Чесно кажучи, я не дуже журився щодо того, чи потраплю до аспірантури, бо фактично вже мав дисертацію, адже в дипломі навів тільки половину свого тексту і зміг зібрати цілий ящик літератури за темою. Але можливість займатися ще три роки науковою роботою мене приваблювала. Не засмутила мене й необхідність змінити тему. Я чомусь був упевнений, що все буде гаразд. На допомогу, як я вже казав, прийшов Зотов, якому я дуже вдячний за те, що мені довелося перекваліфікуватися з філософії мови на філософію науки. Нова тема була близькою мені. Мені допомогло те, що я спеціалізувався також із логіки й був знайомий з історією математики та фізики. Довелося читати лише літературу з філософії науки.

Філософія науки тоді була дуже популярна, але всі займалися тільки постпозитивістами: Карлом Попером, Томасом Куном, Полом Фоерабеном та іншими. Що стосується «нормативистів», тобто Ерлянгенської школи, заснованої Паулем Лоренцем, то вона тоді була на піку популярності в Німеччині, але в СРСР про неї нічого ще не знали, а ті, хто цікавилися нею, нічого не могли зрозуміти. Настільки сильними

були та й досі залишаються (у пострадянській філософії науки) стереотипи позитивістської методології. Після двох років роботи я зрозумів, що представники Ерлянгенської школи переважно розвивали ідеї Гуго Дінглера, а все нове, внесені ними в його концепцію, було наслідком впливу тієї позитивістської методології, проти якої вони частково боролися. Дінглер виявився цікавішим і глибшим, ніж його послідовники. Спочатку я йому планував присвятити лише перший розділ, але вийшло так, що матеріалів зібралось на цілу дисертацію. Так, завдяки Зотову, я потрапив до спільноти філософів науки. Потім я відкрив для себе існування прямої залежності філософії науки, епістемології, логіки й методології від відповідної філософської традиції. І дійшов висновку, що писати історію логіки, методології або теорії пізнання взагалі, тобто поза контекстом тих філософських традицій, у рамках яких вони формувалися, нема сенсу.

М. Ш.: *Можете собі уявити, щоб у нас нині брали в аспірантуру на основі опрацьованої нової книги німецькою?*

С. С.: Думаю, що це можливо не тільки в Київському, а й в інших університетах, у тому числі в Одеському. У нас в ОНУ був один курс, одразу три студенти якого закінчили школу з посиленням викладанням німецької. Але проявити себе зміг лише Станіслав Галиновський. Я думав, що він буде займатися історією німецької філософії, але він, зрештою, опинився в Уйомова й працював над дисертацію про динамічні системи. Цей хлопець зміг потім вивчити латину й арабську, переключитися на історію філософії й опублікувати у вигляді монографії коментований переклад одного латинського трактату з алхімії. Але, у решті-решт, він був змушений піти з університету і влаштуватися екскурсоводом, оскільки зарплати старшого викладача молодій людині не вистачало для нормального життя.

К. У.: *З описаного вами складається картина доволі серйозної гуманітарної освіти, яку отримували в СРСР 80-х історики філософії (принаймні – зарубіжної). Навіщо КПРС було все це? Адже серйозний рівень філософування несумісний з тоталітаризмом, догмами, породжує вільнодумство. Чи ні?*

С. С.: Це заслуга не системи освіти, а скоріше окремих особистостей. Система освіти в МДУ, як і всюди в СРСР, мала ідеологічну спрямованість і тоталітарну структуру. Держава тут була ні до чого. Це була ініціатива таких особистостей, якими були подружжя Смірнови, Богомолів та інші. Вони дають перспективну тематику студенту, висувають вимоги й контролюють. Але головне – вони вчать прикладом, своїми лекціями, семінарами та, звичайно ж, книгами. Але вони в змозі навчити тільки тих, хто здатний щось зрозуміти. Виявлення здібних студентів – це головне завдання наукового керівника. Таке було можливим і в Одесі. Яскравим прикладом того були Ірина Попова й Авенір Уйомов, який зміг залучити багато талановитих учнів. Його учень Юрій Йосипович Зуєв та його син Сергій стали моїми друзями, а Людмила Миколаївна Сумарокова – близьким другом сім'ї. Студенти природничих факультетів, нині вже професори, досі згадують із захопленням лекції Уйомова. Усе залежить від декана, проректора, ректора. Якщо ця ланка дає зелене світло, то розвиток можливий.

Державна освіта, за моїм переконанням, не має перспектив, поки в ній зберігається адміністративна система, де головують чиновники, а студенти й викладачі мають права тільки на папері. Для початку потрібно хоча б на філософських факультетах дати студентам право вільного вибору курсів. Але проти цього виступає не тільки міністерство, а й викладачі, оскільки багато з них бояться залишитися без студентів. Уся надія тільки на здорову частину філософської спільноти України. Вона повинна гуртувати провідних філософів, формулювати вимоги і висувати їх міністерству. У XIX

ст. провідні німецькі філософи домоглися таким чином введення викладання філософії в школах. А у нас її виключають у багатьох провінційних вишах.

М. Ш.: *Чи не було якогось лицемірства в життєвому стилі тих радянських філософів, які не були ані ідейними марксистами (навіть більше того, таємно зневажали марксизм-ленізм), ані дисидентами? Я розумію, що не всі народжуються героями й борцями проти системи. Але як вони собі самим пояснювали свої компроміси? Чи це такий собі різновид етичного скептицизму, що не вірить у жоден ідеал, цінуючи лише атараксію?*

С. С.: КПРС готувала ідейних борців проти буржуазної філософії, але це був час «брежнєвського застою». Усі розуміли лицемірство партійної політики, коли нам на тлі порожніх полиць магазинів говорили про розвинене соціалістичне суспільство, де все нібито «для людини й заради людини».

Не всі члени кафедри історії зарубіжної філософії були лібералами, тим більше «прихованими дисидентами». Як не дивно, але Костюченко, фахівець з індійської філософії й парторг кафедри за сумісництвом, був ідейним комуністом. Коли я, будучи вже в докторантурі, запропонував членам кафедри призупинити членство в партії, він дуже обурився й відчитав мене як хлопчика. А ось Зотов, попри зовнішній конформізм, був критично мислячою особистістю. Він дуже любив Жванецького і, по-моєму, знав напам'ять усі його монологи. Коли я приходив до нього, ми часто слухали й обговорювали їх. Зотов вплинув не тільки на мої наукові інтереси, але й на політичні уявлення. Усвідомлення абсурдності й неспроможності соціального ладу – це теж важливий етап опору, що веде до руйнування і зміни системи. Такий шлях часто буває більш ефективним, ніж відкритий конфлікт з можновладцями. Руйнування тоталітарної системи більш ефективно, якщо відбувається зсередини, у свідомості людей. Діставши ту чи іншу посаду, така людина може більше зробити для зміни існуючого ладу, ніж якби почала відкриту боротьбу з низів.

І. О.: *Після аспірантури ви не залишилися викладати в МДУ?*

С. С.: Я не викладав у МДУ. Мені пропонували роботу в Інституті філософії РАН, у секторі соціальної філософії, де я мав займатися соціальними аспектами теорії аргументації й нормативними аспектами соціальних теорій, але я вважав за краще повернутися до Одеси. Лише коли я вступив до докторантури, мені Зотов запропонував працювати на посаді старшого наукового співробітника. Щоб викладати в МДУ, потрібно мати свій вектор досліджень. Я його мав, але тоді я вже розчарувався в науковій кар'єрі.

М. Ш.: *Кандидатську дисертацію ви захистили одразу після аспірантури чи пізніше?*

С. С.: Майже одразу. Я вчасно подав дисертацію й мене рекомендували до захисту. Але довелося чекати деякий час, доки відкриється рада із захисту. Я ніколи нікуди не поспішав. Але в Зотова переді мною було два чи три аспіранти, які не захистилися, і я не хотів його підводити. Тому представив текст, що, за первинним задумом, мав стати першим розділом дисертації й був присвячений Гуго Дінглерові. Але потім цей розділ розрісся до розмірів дисертації. Я сказав Зотову, що буду її ще допрацьовувати, бо писав поспіхом і не зовсім був задоволений якістю. Але він запевнив, що допрацьовувати немає сенсу. Потреба в написанні інших двох первісно задуманих розділів теж відпала. Воно й на краще, бо «Ерлянгенська школа», відверто кажучи, мене розчарувала. Багато ідей Дінглера вони не зрозуміли і спотворили, багато не прийняли. Тому я не здивувався, коли ця школа розвалилася. Але її представники, особливо Юрген Мітельштрасс, стали помітними постатями сучасної німецької філософії.

І. О.: *А, взагалі, що це таке – кар'єра філософа-викладача чи наукового співробітника в СРСР? Чи важко було знайти роботу за фахом, яким було матеріальне забезпечення, перспективи кар'єрного зростання, соціальний статус?*

С. С.: Посада викладача університету й наукового співробітника істотно не відрізнялися. Формально науковий співробітник повинен був займатися науковою роботою, а викладач читати лекції. Однак навіть наукові співробітники академічних інститутів могли читати лекції у вишах, а викладачі зобов'язані були займатися науковою роботою. Посада старшого наукового співробітника була запроваджена у провідних вишах і мало чим відрізнялася від посади викладача. Що стосується соціального статусу викладача, то посада професора була престижна лише за часів Сталіна й Хрущова. За часів Брежнєва, коли партія негласно дозволила всім «підробляти», «халтурити», тягнути з заводів усе, що потрапить до рук, тобто. коли почався перехід від ідеократії до клептократії, престиж викладацької роботи різко впав.

М. Ш.: *Знову повернемося до Руткевича. Він говорить про безробіття серед власників французьких філософських дипломів. Викладацькі посади розподілялися лише в межах національних конкурсів! У 1986 році на 30 посад в ліцеях усієї Франції претендувало понад 600 осіб, на 12 місць агреже з філософії – понад 300! Отже, більшість дипломованих філософів не мала шансів отримати посаду ніколи. Натомість до викладання допускалися лише найкращі. Ви вважаєте таку систему справедливою?*

С. С.: Так. Багато випускників нашого філософського факультету, навіть отримавши ступінь кандидата наук, не хотіли працювати викладачем філософії через низьку заробітну плату й непрестижність статусу викладача. Але філософські факультети не повинні готувати лише вчителів або викладачів філософії, хоча б тому, що не всі випускники здатні розуміти філософські проблеми. Філософські факультети можуть готувати топ менеджерів, здатних критично і стратегічно мислити. Для цього слід радикально міняти всю систему філософської освіти. Але при існуючій комерційно-тоталітарній системі освіти, в якій панує «дозвільний» принцип і процвітають тільки чиновники, щось зробити неможливо. На Заході ти вивисив план курсу лекцій і чекаєш, коли запишуться студенти. Якщо не записалися, то все, до побачення. А в нас, щоб відкрити нову спеціальність або освітню програму, потрібно отримати згоду завідувача кафедри, членів кафедри, вченої ради факультету, чиновника з наукового відділу, проректора, ректора, вченої ради університету, а потім ще чиновників з міністерства освіти, які, як і всі чиновники в непрозорих управлінських моделях, можуть чогось і вимагати за відкриття нової спеціальності.

Коли я роз'яснюю університетському чиновнику, що відкриття нової спеціальності дозволить залучити багато студентів-контрактників, він мені відповідає: «А раптом ми не наберемо студентів? Паперової тяганини багато, а користі? Навіщо нам зайва робота? Ви спочатку наберіть студентів, а потім ми відкриємо спеціальність». Але як набирати на спеціальність, якої немає? З розмови з'ясується, що їм не потрібні навіть студенти-контрактники, бо ті платять за контракт менше, ніж держава витрачає на них. І якщо це правда, що за відкриття спеціальності десь щось вимагають, то це означає, що ми не маємо державної програми розвитку освіти. Є тільки підприємці від освіти. При такому «госпрозрахунковому погляді» на освіту, не тільки викладачі, а й студенти стають тягарем для вишів. В Одеському університеті, за моїми даними, число технічних працівників в 1,5 рази перевищує число викладачів. Але скорочують викладачів, а не чиновників і технічний персонал, бо університет має багато бу-

дівель, які потребують обслуговування. Автономія університетів при збереженні адміністративно-командної системи веде до того, що чиновники стануть фактично власниками університетського майна, а самі університети перетворяться на господарства, які заробляють орендою своїх приміщень і розпродажем статків, а також відчуженням територій університету в приватну власність будівельних компаній.

Однак не тільки чиновники є перешкодою на шляху розвитку системи освіти, а іноді й самі викладачі. Деяким моїм колегам-філософам важко зрозуміти, що спеціалізовані кафедри потрібні для підготовки фахівців, які могли б далі розвивати свою спеціальність. Саме розвивати, здійснювати реальний поступ. Без цього якісну освіту неможливо забезпечити. Основне завдання викладачів – готувати гідну зміну, а не працювати на масу. У МДУ було саме так. Зотов мені запропонував залишитися, оскільки хотів, щоби хтось продовжував його справу. Також подружжя Смирнових шукали тих, хто міг би професійно займатися логікою. Із нашої групи вони взяли собі Ірину Герасимову. Вона пішла до них в аспірантуру, а зараз є провідним співробітником Інституту філософії РАН.

І. О.: *Отже, яким нині має бути принцип відбору викладацьких кадрів?*

С. С.: Я вважаю, принцип має бути таким: якщо ти не займаєшся науковою роботою, твій рівень викладання нульовий, тож тобі не місце в університеті. Велика проблема науковців полягає в тому, що вони відразу починають планувати кар'єру, а не коло досліджень. Ще студентами вони міркують так: «Спочатку я захищу бакалаврську роботу, піду в магістратуру, а потім в аспірантуру, захищу кандидатську й, нарешті, докторську, отримаю звання професора». На питання, про що ти будеш писати, що будеш досліджувати, студенти часто не можуть дати відповіді, воно для них третьорядне. Викладачі університету не повинні обмежуватися «передачею знань» з підручників. А університети повинні стати науково-дослідними центрами. Для цього необхідне пріоритетне фінансування науки, а це можливо тільки за умов зростання економіки. Тож усе впирається в подолання корупції й побудову правової держави. Поліцейська держава не має майбутнього за умов глобалізації світової фінансової політики. Цього не розуміє Путін і його прихильники, незалежно від того, одягнені вони в косоворотки чи у вишиванки.

І. О.: *Згоден, некваліфіковані кадри – це одна з головних проблем нашої системи освіти.*

С. С.: Так, освіта в нас занепала навіть у порівнянні з радянськими часами й досягла стану абсурду. Усе позитивне, що було в старій системі, – тобто, по-перше, системний характер освіти, по-друге, повноцінне державне її фінансування й, по-третє, гарантоване працевлаштування, – зникло.

М. Ш.: *Дозвольте уточнити, чи означає це, що раніше філософська освіта в Україні перебувала на високому рівні?*

С. С.: Ніякого високого рівня розвитку філософської освіти не може бути там, де філософія трактується як чисто ідеологічна дисципліна. І хоча монополія комуністичної партії була на початку незалежності ліквідована, система освіти, організована в дусі ідеологічного розуміння філософії, залишилася, а з нею – і стереотипи тоталітарної свідомості. У пізньорадянський час зберігалася ще державне фінансування вишів (хоча перші роки незалежності – уже час багатомісячних затримок з отриманням мізерних зарплат), але з'явилася деяка свобода слова і намітився розподіл влади. Згодом у сферу освіти проникло багато авантюристів, які почали створювати академії, уні-

верситети, інститути й факультети з метою особистого збагачення. Освіта для багатьох стала просто бізнесом. Це все наслідок відмови держави виконувати свої обов'язки по відношенню до нації. Освіта – це серце нації, а освітяни та вчені – її душа. Якщо освіта в занепаді, це означає, що й нація хвора.

І. О.: *Які процеси відбувалися, зокрема, у філософській освіті 90-х?*

С. С.: Коли в СРСР почався етап «первісного накопичення капіталу», а особливо – коли почалася масштабна пострадянська приватизація державних підприємств, нікого з чиновників вже не цікавили ні економіка, ні освіта, хіба що тільки з точки зору особистого збагачення. З'явилося багато комерційних вишів. Державні теж поступово перетворювалися на комерційні заклади, а чиновники від освіти – на підприємців, які дивилися на ввірені їм підрозділи як на свою приватну ятку. Як і в приватних вишах, викладачі державних вишів потрапили в залежність, з одного боку, від студентів-контрактників, а з іншого – від своїх керівників-підприємців, багато з яких були далекими від філософії. Зрозуміло, ні про яку системну організацію філософської освіти не могло бути й мови. Хоча профанація системи освіти почалася вже в радянські часи, але зараз вона досягла абсурду.

М. Ш.: *Виходить, що система освіти не йшла до свободи, а продовжувала деградувати? Навіщо тоді було ліквідувати СРСР? Яка різниця, в яких політичних формах продовжувати деградацію? Виходить так, що деградація не зупинилася та ще й матеріально викладацький корпус втратив. Можливо, людям, не готовим до свободи, більше годиться якийсь різновид «просвітненого» абсолютизму, здатний забезпечити якщо не ідеали, то хоча б зарплати?*

С. С.: Ніхто свідомо СРСР не розвалював. Він сам природним чином розвалився. Чималу роль у цьому зіграло «більшовицьке» ставлення партійних чиновників до науки, освіти й інтелігенції. Перехід від ідеоократії до клептократії був закономірним. Для марксистсько-ленінської ідеології принципово важливим було не створити передумов для експлуатації, яка, як вважали радянські ідеологи, обов'язково виникне, якщо людям не обмежувати зарплату. Радянські ідеологи не звертали уваги навіть на те, що принцип «малих зарплат» суперечив основному принципу соціалізму: «Від кожного за здібностями, кожному за працею», який з необхідністю вів до нерівності в доходах. Офіційно держава не могла допустити істотної нерівності в зарплатах, але й тримати в злиднях народ уже не можна було, бо це могло привести до соціальних конфліктів, які почалися вже при Хрущові. Тому, за Брежнева, партія мало не відкрито дозволила людям красти й «піддробляти». Найбільше виграли від цього управління й чиновники. Найменше – інтелігенція, передовсім учені. Перебудова стала закономірним продовженням цього процесу «первісного накопичення капіталу». Її цілі були не ідеологічними, а економічними. Сенс перебудови полягав у тому, щоб перекласти на плечі самого народу виробництво товарів широкого споживання. КПРС планувала реформу радянської економіки за зразком китайської, де зберігається контроль держави над надрами і стратегічними галузями промисловості, а ринкові відносини вводяться в тих галузях, які виробляють товари широкого споживання. Держава зберігала за собою право ідеологічного контролю системи освіти, але в економічному відношенні вона і її планувала перевести на «госпрозрахунок». Тому партія зберегла адміністративно-командний принцип організації системи освіти, надавши навчальним закладам можливість виявляти ініціативу та заробляти додаткові гроші, які дозволили б їм виживати.

Зрозуміло, що зміни в системі освіти не вели до жодної свободи, якщо, звісно, під свободою не розуміти свободу заробляти на освіті. Адміністративно-командна система в освіті, а разом з нею влада чиновників, збереглися. З огляду на комерціалізацію процесу освіти, усе це призвело лише до посилення корупції та її профанації.

К. У.: *Хотілось би почути вашу думку щодо великої кількості філософських факультетів і відділень в Україні. Проаналізувавши дані цьогорічної системи Вступ, ми нарахували 5 суто філософських факультетів (Київ – 2, по одному у Львові, Харкові й Івано-Франківську) і 21 освітній центр різного роду в складі інших університетських підрозділів (наприклад, у складі історично-філософських, богословсько-філософських, гуманітарних, історичних, соціо-гуманітарних, юридичних, економічних, природничо-географічних та ін. інститутів, відділень, факультетів). Розподіл за містами: Київ – 4, Одеса – 3, Дніпро – 2, Ужгород – 2, Черкаси – 2, по одному в Запоріжжі, Луцьку, Мелітополі, Острозі, Сумах, Тернополі, Чернівцях, Чернігові. Але й це ще не все! Якщо вибрати університети, де акредитовано лише магістерські програми з філософії, то додадуться ще Дрогобич, Київ, Житомир, Полтава, Слов'янськ, Харків. Слід ще додати 3 університети з тимчасово окупованих територій (ці виші нині перебувають у Донецькій, Луганській обл. і в м. Києві). Отже, маємо 35 осередків, в яких готують філософів (з них лише 3 приватних)! Вони розташовані практично в усіх областях, за винятком Вінницької, Кіровоградської, Миколаївської, Херсонської та Хмельницької. Найбільше їх у Києві – 7, найбільшу кількість студентів цьогоріч прийняли Києво-Могилянська академія і КНУ ім. Тараса Шевченка (майже по 50), понад 20 студентів поки що зараховано в НПУ ім. М. Драгоманова (Київ), КУ ім. Б. Грінченка, ЛНУ ім. І. Франка³.*

І це при тому, що 1991 року в Україні філософів готував лише один факультет. Як ви оціните таке зростання центрів філософської підготовки за роки незалежності? З одного боку, це дало змогу нам вступити на філософську спеціальність в Одесі. З іншого, 35 осередків потребують відповідної кількості кваліфікованих викладачів...

С. С.: *Це теж пояснюється перш за все економічними причинами. За допомогою цих факультетів ВНЗ намагалися якось вижити, залучити студентів-контрактників і тим самим зберегти викладацький склад. Реальної програми реформи філософської освіти ніхто не пропонував і не пропонує. Про якість освіти ніхто не турбувався. Зниженню рівня освіти багато в чому сприяла держава своїми безглуздими законами. Керуючись винятково економічними міркуваннями, вона поставила кількість викладачів в пряму залежність від кількості студентів. Це дало місцевим чиновникам право на свій розсуд знищувати спеціалізації, зливати кафедри й факультети. Так звана автономія університетів ще більше розв'язала руки чиновникам і перетворила їх фактично на власників вишів. Різко знижуючи фінансування вишів, вона закидає викладачів купою нікому не потрібних формальних вимог.*

Проте створення факультетів у провінційних вишах я вважаю річчю дуже корисною. На цих факультетах викладало багато випускників Московського, Ленінградського та Київського університетів, які могли чомусь навчити. Викладання філософії на філософському факультеті не лише сприяло їхньому професійному зростанню, але й зростанню тих викладачів, які не мали філософської освіти, але вибрали філософію своєю спеціальністю. Ці факультети сприяли популяризації філософії серед молоді та

³ Див. <https://vstup.osvita.ua/spec/1-40-1/0-0-1481-0-0-0/>

зростанню самосвідомості останньої. Наприклад, через наш факультет пройшло багато талановитої молоді, для якої філософія стала покликанням. Ми живемо в абсурдному світі, де досі панують стереотипи тоталітарної свідомості, і позбутися цього абсурду без допомоги філософії неможливо. Якщо правильно організувати навчальний процес, зробити філософську освіту більш системною та чітко визначити основні напрямки практичного застосування філософського знання, то можна домогтися істотного посилення ролі філософії в житті суспільства і, як наслідок, зростання його духовної самосвідомості. Потрібно впроваджувати викладання філософії (але якісне, яке здійснюють фахівці, а не вчительки історії чи літератури) не лише в коледжі, але й навіть у школі. Це багато в чому підвищить інтерес молоді до філософії. Але для цього потрібно навчитися переконувати дітей у практичній важливості філософії для розвитку їх як особистостей і професіоналів. Саме на цьому я намагаюся наголошувати при викладі загального курсу філософії на інших факультетах.

І. О.: *Дайте, будь ласка, загальну оцінку стану історії філософії в МДУ радянських часів і тепер.*

С. С.: Тоді в МДУ були дуже сильні викладачі, а сьогодні, я дивлюся, там вже немає такого високого рівня. У нас був Богомоллов, відомий дослідник англо-американської й німецької філософії. Він почав читати нам лекції з античної філософії, на базі яких потім був виданий його підручник. Це дуже дратувало Чанишева, який постійно кпинив з нього, звинувачуючи в графоманстві. Але я читав книги Чанишева і ходив на його лекції. Богомоллов був цікавішим, в його лекціях відчувалася концепція, а у Чанишева, на мій погляд, цього не було. Але Чанишев був досить екстравагантною особистістю. Поет, філософ порожнечі, він і за характером, і за поглядами мені дуже нагадував Шопенгавера. Відмінність полягала в тому, що Чанишев, попри свою зовнішність, був бабієм, а Шопенгавер ненавидів жінок. Неординарною особистістю був уже тоді Геннадій Майоров. Його кандидатська дисертація стосувалася теоретичній філософії Ляйбніца. Майоров брав участь також у виданні творів Ляйбніца в серії ФН. Він не тільки написав передмову до третього тому цього видання, але й сам переклав багато текстів. Ця людина має досить глибоку історико-філософську інтуїцію, дуже важливу якість для історика філософії за радянських часів, коли всюди домінувала марксистсько-ленінська методологія. Майоров, принаймні за моїх часів, був чудовим викладачем. Як, до речі, і Зотов. На жаль, він читав тоді лекції вечірникам, але я з моїм товаришем Олегом Югаєм вечорами ходили на його семінари з античної філософії, які мені дуже подобалися. Майоров виявляв себе як блискучий педагог і полеміст. Якщо потрібно було «розхитаати» чиюсь дисертацію чи монографію, то доручали йому. До нього зазвичай приєднувалися Віталій Кузнєцов і Василь Соколов. Вони вміли будь-яке обговорення перетворити на спектакль. Його звернення після Ляйбніца до патристики і перш за все до Августина для мене цілком зрозуміле, бо вплив Августина на Ляйбніца, нехай навіть і опосередкований Мальбраншем, був очевидним. Чанишев, фахівець з античної філософії. Василь Соколов, відомий дослідник філософії Нового часу, Віталій Кузнєцов, який досліджував французьку філософію, але для нас читав курс з німецької класичної філософії. Потім він видав відомий свого часу підручник. Зотов читав нам курс з сучасної буржуазної філософії, Анюр Каримський – спецкурс з філософії історії Гегеля. Середньовічну філософію нам читав Соколов. ВасьВась, як ми його називали, зовні був начебто сільський мужичок, деякі його жести й вигуки під час лекції часто викликали в нас посмішку. Але в дійсності це був досить ерудований філософ і цікава особистість. Він вважав, що у філософії

немає нічого нового. Він зі студентської лави пішов на фронт, повернувся після поранення, 1943-го закінчив філософський факультет, а 1946-го – аспірантуру. Був редактором серії «Мислителі минулого», а також редагував переклади російською творів класиків зарубіжної філософії. На жаль, багато хто з них повинні були писати підручники з історії філософії. Тому й коло їхніх наукових інтересів поступово стало обмежуватися темами й персонами, представленими в традиційних підручниках з історії філософії, навіть у передмові й коментарях до перекладених текстів класиків філософії відчувався вплив підручників. Коли я підійшов до Соколова й запропонував написати для серії «Мислителі минулого» книжки про Йогана Нікласа Тетенса і Карла Леонгарда Райнгольда, він відповів: «Це нікому не цікаво». Я зрозумів, що багато з того, що мені здавалося важливим і цікавим, іншим не цікаво. Я навіть засумнівався, чи цікава їм узагалі філософія, окрім тієї, якою займаються вони. Потім я зрозумів, що багатьом цікаві тільки вони самі у філософії.

Семінари в нас вели тоді Галина Стрельцова і Олександр Грязнов. Перша читала нам також спецкурс про Блеза Паскаля, а Грязнов був моїм науковим керівником, оскільки нас обох цікавила лінгвістична філософія. Не можу не згадати Михайла Гарнцева, з яким я потоваришував уже після вступу до докторантури. Він уже тоді прекрасно знав латину й був справжнім вченим, що любив копирсатися в середньовічних текстах. Ми з ним записалися на спецкурс із санскриту, який вела Віра Олександрівна Кочергіна й мужньо прослухали його повністю. Там не було просто викладачів філософії. Усі вони були передовсім учені, із власним колом інтересів. Кожен із них зробив свій внесок у розвиток радянської та російської філософії. На жаль, старшому поколінню довелося писати підручники, які багато в чому визначили російську історико-філософську науку. Якби не необхідність писати підручники, яка, на мій погляд, убиває в історикові філософії вченого, вони змогли би зробити ще більше. До речі, Гарнцев, Зогов, Майоров, Стрельцова – досі в складі кафедри історії зарубіжної філософії МДУ. Проте з більшістю тих, хто зараз працює на цій кафедрі, я, на жаль, не знайомий.

Що стосується рівня розвитку історії філософії в пострадянських країнах, то на нього впливає стара система організації освіти, яка вимагає від викладачів видання підручників і навчальних посібників. Вони – одна з головних, на мій погляд, причин низького рівня філософської освіти. Наші підручники з історії філософії не дають нам розуміння філософських проблем і методів розв'язання цих проблем, як і не відображають результати спеціальних досліджень. Підручники пишуться переважно на основі інших підручників. Так виникає традиція, що не враховує результати спеціальних досліджень. А через це зростає прірва між дослідженнями філософії того чи іншого часу й підручниками з історії філософії цього часу.

М. Ш.: *Ви хочете сказати, що підручники з історії філософії – це щось шкідливе? Але ж і провідні мислителі видавали свої історико-філософські курси (що жанрово нічим не відрізняються від підручників): Гетель, Шелінг, Расел? Та й ви нам розповідали, що до вступу в університет і на першому курсі читали Куно Фішера, Богомолова... Невже підручники корисні лише аматорам або студентам перед іспитами? Навіщо ж тоді видатні мислителі їх пишуть (досить назвати вже згаданого вами Віндельбанда)?*

С. С.: Підручники з історії філософії дають нам загальне уявлення про історію філософії, але вони завжди були упередженими. Послідовники Християна Вольфа, який, власне, і зробив популярним у Німеччині підручник як жанр філософської літе-

ратури, намагалися довести, що лише у Вольфа філософія стала, нарешті, наукою. Кантіанці прагнули переконати публіку, що вся попередня догматична філософія була лише історією помилок, яку критична філософія Канта зробила непотрібною. Карл Леонгард Райнгольд, навпаки, намагався довести, що філософія Канта стала підсумком і синтезом усіх попередніх критичних точок зору. Історико-філософські екскурси Фіхте й Шелінга теж були покликані довести оригінальність і переваги їхніх власних філософських систем. Особливо показова в цьому відношенні історія філософії Гегеля й марксистів, які розглядали свої системи як підсумок розвитку всієї попередньої філософії. Та й неокантіанці від них мало чим відрізнялися. Мета їхніх підручників була дещо інша, ніж у гегельянців. Наприклад, Віндельбанд у своєму підручнику з історії філософії, який містив приховану полеміку з гегельянцями, намагався уявити історію філософії як історію проблем. Усе ж, неокантіанці головну свою ціль бачили в реабілітації філософії Канта і доведенні її актуальності для свого часу. Історія філософії стала для них предметом філософської полеміки з гегельянцями, які розглядали філософію Канта лише як етап на шляху до філософії Гегеля. Це була суперечка щодо логіки розвитку філософії. Історія філософії в них вже стала предметом філософування.

Число історико-філософських концепцій стало настільки великим, що вже на початку XIX століття з'явився термін «історія історій філософії». Але оскільки кожна з концепцій історії філософії мала свої філософські підстави, то слідом за нею виникла «філософія історії філософії», яка зробила своїм предметом філософські та методологічні проблеми самої історії філософії. Історія і філософія історії філософії зараз практично стали новими філософськими дисциплінами, які дуже активно розвиваються на Заході. Наші історико-філософські читання пам'яті Марата Вернікова були призначені для розгляду саме цих проблем.

Річ у тому, що підручник з історії філософії має показати логіку розвитку філософії. Але, враховуючи упередженість попередніх авторів і рівень їхнього розуміння, а також те, що популярність того чи іншого філософа була головним принципом відбору до «канону» (проти чого рішуче виступали ще еkleктики), нескладно припустити, що ця логіка завжди буде помилковою. Головний недолік підручників полягає в тому, що вони зазвичай пишуться на основі попередніх підручників і дуже рідко враховують нові здобутки в дослідженнях філософії того чи іншого автора. Такі підручники становлять нагромадження забобонів, а представлена в них картина розвитку філософії – спотворена. Тому той же Віндельбанд рекомендував філософам і студентам філософських факультетів читати першоджерела й лише в крайньому випадку, наприклад, коли терміново потрібно скласти іспит, звертатися до підручників. Підручники з історії філософії не дають нам розуміння проблем, не вчать ставити завдання й розв'язувати їх. Вони корисні головним чином для тих представників освіченої публіки, які цікавляться філософією, бо розширюють їхній кругозір і додають ерудиції. Але для професіоналів вони скоріше шкідливі, ніж корисні. Зрештою, аматорам теж не варто затримуватися на стадії підручників, навіть кращих (гірші взагалі протипоказані всім): ознайомивши із загальним описом філософських питань, цілком доречно переходити до текстів, де ті питання викладені. Я згоден із Віндельбандом, що вчитися філософувати ми повинні тільки у великих філософів. Підручники цьому не вчать.

І. О.: *Особливо цікаво, що філософи, яких ви досліджуєте, або дуже мало, або зовсім не відображені в підручниках.*

С. С.: Це правда. У Москві я почав займатися, як їх зараз прийнято називати, маргінальними філософами. Я просто намагався простежити логіку міркувань корифеїв і

побачив, що Кантів «критицизм» багато чим завдячує Тетенсові. У докторантурі я обрав тему «Трансформація критичного методу в німецькій класичній філософії». Дослідження мало спрямованість від Канта до Гегеля. І в Гегеля є ідеї критицизму, і у Фіхте, і в Шелінга. Вони розвивали цю ідею критицизму як таку...

Також, у мене була звичка – конспектувати все, що привертає мою увагу. А її привертало лише те, що виглядало цікавим з точки зору логіки розвитку думки. Так переді мною постало багато напрямів дослідження того, що я вважаю цікавим і корисним для розуміння тієї логіки, що простежується в історії розвитку філософської думки. Зараз цих напрямів стільки, що я до кінця життя не зможу дослідити й десятої частини того, що запланував. Викладання філософії я завжди розглядав як хобі, як приємне проведення часу, за яке ще й платять. Основною роботою філософа має бути наукова робота.

К. У.: *Ніхто не може охопити неохопне. Але велику справу хтось має продовжувати. Чи вдалося вам знайти послідовників, учнів?*

С. С.: На жаль, навіть для багатьох провідних вітчизняних філософів методологічні проблеми історії філософії не є важливим предметом їхніх інтересів, а для більшості студентів філософського факультету вони взагалі мало зрозумілі. Тільки один мій аспірант, Олександр Романов, зміг розкрити філософсько-методологічні основи однієї зі сучасних психоаналітичних течій.

У цілому я вважаю прагнення наплодити учнів або створити свою школу шкідливим. Це, як правило, веде до профанації системи освіти. На жаль, цьому сприяє міністерство освіти, яке за кількість захищених аспірантів і докторантів підвищує рейтинг викладачеві. Такий підхід я вважаю рудиментом радянської «потоккової системи освіти». У СРСР змагалися зі США за кількістю випускників вищів і кандидатів наук, а з ким змаємося ми зараз? Щоби підвищити свій рейтинг, як університети, так і викладачі, часто постають перед необхідністю брати до аспірантури або докторантури будь кого і «захищати» бездарні «дисертації». Але завдання системи освіти, на моє переконання, полягає у відборі найбільш здібних і всілякому сприянні їхньому науковому поступові. Викладач, який «наштампував» безліч удаваних кандидатів і докторів, завдав державному бюджету й узагалі всій системі освіти набагато більше шкоди, ніж той, хто не випустив узагалі жодного кандидата або доктора. Якщо виявилось, що аспірант не здатний написати нічого путнього, його потрібно відразу відправляти в довгострокову відпустку. Звичайно, щоб талановиті люди йшли в аспірантуру, потрібно різко підвищити статус викладача. Без цього не можна створити реальної конкуренції в освіті.

М. Ш.: *Ви захищали кандидатську дисертацію в СРСР, а докторську – уже в незалежній Україні. Коли ви мали кращі умови для роботи? І коли було важче захищатися?*

С. С.: Умови роботи були кращі зараз, бо я дістав можливість стажуватися в Німеччині й зміг привезти звідти багато фахової літератури. Що стосується захисту, то захист кандидатських дисертацій в МГУ був поставлений на потік, а ось із докторськими справа стояла інакше. Доктори філософських наук, та вже навіть і доценти, перебували на обліку в міському партії й відносилися до партноменклатури. До 45 років могли захиститися лише логіки, бо в логіці завжди існували проблеми з поповненням кадрів, або діти чиновників і професорів, або ж особливо видатних учених. Я пам'ятаю, як Майоров дуже пишався тим, що він у 40 років став наймолодшим доктором. Щоправда, Уйюмов, здається, захистив докторську ще раніше. Доктори, як правило, отримували посади і ставали чиновниками, у кращому випадку, як Майоров, який був від природи філософом, – «метрами» філософського цеху. У будь-якому випадку, за

рідкісним винятком, вони відходили від наукової роботи й починали писати підручники та обростати учнями. Тому обурення Майорова й деяких інших членів кафедри щодо мого занадто «раннього» вступу до докторантури, я сприйняв із розумінням, бо усвідомлював шкоду ранніх захистів. І через те навіть не збирався захищати дисертацію одразу після докторантури. Доля склалася так, що захистився я 2015 року, уже з іншою темою і за інших історичних обставин.

У незалежній Україні, особливо коли ти у віці й жодна кар'єра тобі вже не загрожує, захищати докторську було простіше, безпечніше і приємніше. Відчуваєш себе років на двадцять молодшим. Але й тут у мене виникли проблеми, про які не хочеться згадувати... Коли ти усвідомлюєш ілюзорну «престижність» статусу доктора й усього, що називається «науковою кар'єрою», то не дуже переживаєш щодо суто сертифікатних підсумків. Диплом – це, зрештою, просто папір. Він важливіший для знайомих і родичів. Головним мотивом у мене було допомогти факультетові ОНУ організувати нормально навчальний процес. Якби я знав, що саме це й викличе рішучий опір не тільки з боку декана, але й колег, то, можливо, і не захищався б.

К. У.: *Будемо вважати, що це порівняння, усе ж, на користь, незалежної України. Зараз, здається, доречно повернутися до нашої основної лінії й поміркувати, яким було реальне призначення історії філософії в СРСР?*

С. С.: Призначення було, безсумнівно, ідеологічне. Мета історії філософії в СРСР полягала в доведенні того, що марксизм-ленінізм – це і є вершина філософської думки. Але це не марксисти перші придумали, а ще Райнгольд висловлювався у тій же стилістиці. Він, на відміну від Канта, говорив, що є багато критичних напрямів, але критицизм Канта їх усі синтезував. Я вважаю, що Райнгольд – це ключова постать і справжній засновник німецької класичної філософії, до якої я ще планую повернутися.

Сьогодні на Заході є вже багато літератури про Райнгольда. У 1999 році, коли я стажувався в Регенсбурзі, у тамтешній університетській бібліотеці було дуже мало праць, присвячених цьому філософу... Станом на 2010 рік з'явилося вже кілька десятків праць про нього. Те ж саме можна сказати щодо Тетенса, Вольфа й інших філософів цього часу, яких марксистська історико-філософська традиція ігнорувала або маргіналізувала. Росіяни (Володимир Жучков, Олексій Круглов, Вадим Васильєв) уже звернули увагу на Тетенса, але про Райнгольда, наскільки мені відомо, ніхто не згадував. А в Україні з цих напрямів узагалі нічого немає, бо ми досі орієнтуємося на марксистські підручники.

К. У.: *Усе одно, це добре, що починають звертати увагу на філософів, які довгий час були в тіні.*

С. С.: Так, ці філософи мали величезну кількість оригінальних ідей, які нам ще належить осягнути. Наприклад, у своїй книзі про Ляйбніца я використовував нормативний аналіз, за допомоги якого отримав результати, цілком відмінні від результатів інших дослідників. Усі мої статті, у тому числі ця книга, про Ляйбніца – це все лише начерки. Я не використав і половини тих матеріалів, які маю. Я збирав їх для себе, щоби зрозуміти філософію Ляйбніца. Ще замолоду я був упевнений, що із собою зможу забрати тільки свої знання, а не свої публікації, звання й посади. Я вважав, що набагато важливіше бути знавцем, ніж здаватися ним.

Після докторантури я зайнявся вивченням індійської філософії й дав обітницю нічого не друкувати, крім дрібниць, нічого не захищати, щоб не займати ніяких посад і не перетворюватися на чиновника. На щастя, в бібліотеці ОНУ виявилось багато до-

революційної літератури з індійської філософії, яку замовляли німецькі індологи, запрошені на роботу ще в Рішельєвський ліцей. Коли в 1997 році я поїхав на стажування до Німеччини і привіз звідти дві сумки ксероксів літератури про Ляйбніца, якої мені так бракувало в Москві, я зміг продовжити дослідження колишньої теми. Якби не обставини та один редактор українського філософського журналу, який сказав, що йому це цікаво, і переконав мене ділитися своїми дослідженнями з іншими, я, мабуть, нічого так і не друкував би.

М. Ш.: *Чи не могли б ви коротко пояснити, у чому новизна саме нормативного підходу?*

С. С.: Він виходить з того, що немає ніяких емпіричних даних (якщо, звичайно, ви не дотримуетесь концепції «здорового глузду»), ні «чистих структур свідомості», що всі наші знання є продуктом діяльності, яка (явно чи неявно) здійснюється згідно з визначеними нормами. На протигагу емпірико-аналітичній теорії науки, яка намагалася описати або пояснити «факт науки», орієнтуючись переважно на висловлювання фізиків-теоретиків, Гуго Дінглер (один із перших, поряд із Максом Шелером, учнів Гусерля), розглядав науку більш глобально, як «наукову діяльність» (Wissenschaftsbetrieb), і основне своє завдання бачив у побудові обґрунтованої системи норм, відповідно до якої й повинна здійснюватися будь-яка діяльність, що претендує на статус наукової.

Такий підхід, якого в цілому дотримувалися й представники Ерлянгенської школи, я називаю конструктивно-нормативним. Ерлянгенці відмовилися від Дінглерових претензій на абсолютне обґрунтування наукового знання, тим самим істотно перевернувши основну ідею нормативного підходу. У своїй докторській дисертації, захищеній вже в Україні, я використовував нормативно-аналітичний підхід з метою експлікації нормативних підстав епістемології Ляйбніца, який теж експлікував принципи, але з метою, по-перше, обґрунтування можливості наукового прогресу зокрема і, по-друге, раціонального дискурсу взагалі. Багато з його принципів, які дослідники зазвичай трактували як метафізичні, наприклад, принцип досконалості, містили нормативний зміст, який треба було виявити. Ось його я і спробував експлікувати його в процесі реконструкції Ляйбніцевої епістемології.

І. О.: *Я чув висловлювання авторитетних фахівців, що називали вашу книгу першим спеціальним фундаментальним дослідженням філософії Ляйбніца не лише в пострадянській період, але й узагалі першим у пострадянських країнах (за всі періоди їхнього існування). Чи так це? І якщо так, то чому, на вашу думку, Ляйбніца не досліджували ані в Російській імперії, ані в СРСР, ані після розпаду останнього?*

С. С.: Ні, у Радянському Союзі й у Росії було декілька досліджень, присвячених теорії пізнання Ляйбніца. Але всі вони розглядали її в дусі традиційних підручників з історії філософії Нового часу. Ляйбніца, як правило, трактували в дусі неокантіанців, як догматика і метафізика, вважали, що у нього не було своєї теорії пізнання, а якщо й була, то змішана із метафізикою й догматична. Щоправда, і в таборі неокантіанців, як я лише недавно з'ясував, спостерігалися розбіжності щодо ролі Ляйбніца в історії критицизму. Едуард Целер був, мабуть, першим, хто вказав на важливу роль Ляйбніца в становленні німецького ідеалізму і, зокрема, неокантіанства. Його підтримали Пауль Наторп і Ернст Касіерер, але Герман Коген рішуче виступив проти такого розуміння витоків філософії критицизму взагалі та неокантіанства зокрема. Тлумаченню філософської системи Ляйбніца в дусі критицизму була присвячена монографія Касієра, але його інтерпретацію більшість дослідників філософії Ляйбніца визнали упе-

редженою. Я це зробив іншим шляхом, використовуючи нормативний аналіз. Гносеології Ляйбніца були присвячені кандидатська дисертація і монографія Майорова. Ілля Касавін за своєю ініціативою відправив реферат моєї докторської Майорову, але той відмовився писати рецензію або дати зауваження, заявивши, що він не згоден з моєю інтерпретацією. Відповідь Майорова мене не здивувала, бо в його час дослідники філософії Ляйбніца ще не розрізняли «метафізику пізнання», тобто погляд на пізнання з точки зору його метафізики, і «гносеологічні підстави метафізики». Крім того, я розмежував гносеологію, вчення про те, як відбувається процес пізнання (ця проблематика Ляйбніца майже не цікавила), і епістемологію, яку я трактував як вчення про підстави достовірного знання. Остання завжди була в центрі його інтересів.

На Заході визнали, що це перша монографія такого обсягу з епістемології Ляйбніца. Але навряд чи хтось із західних дослідників читатиме або серйозно сприйматиме книгу, написану російською мовою. Німецькою видано лише кілька моїх доповідей на Ляйбніцевських конгресах. Остання доповідь була присвячена практичній логіці Ляйбніца, про яку, наскільки я знаю, ще ніхто не писав і яку Ляйбніц використав при обґрунтуванні своєї метафізики. Хоча на Заході виходять тисячі публікацій про філософію Ляйбніца, але й там теж варяться у власному соку. Серед дослідників філософії Ляйбніца побутують свої стереотипи, є свої кумири та з книги в книгу часто переходять одні й ті ж цитати. Навіть якщо зробити книгу більш компактною й перекласти її англійською або німецькою, як я це планував, навряд чи вона стане більш зрозумілою для західних дослідників, бо дуже важко ламаються стереотипи. Хоча моя книга була розрахована на українського читача й написана такою мовою, щоб її могли розуміти навіть студенти, я не дуже розраховував, що її зрозуміють. Тому, чесно кажучи, я був здивований, що вона перемогла в конкурсі, організованому Українським філософським фондом. Це мене сильно надихнуло, бо з'явилася надія, що те, про що я пишу, цікаве не лише мені.

К. У.: *Кого з істориків філософії 80-х – 90-х років минулого століття ви назвали б інтелектуальними лідерами філософського факультету МДУ? Або просто непересічними вченими, що досягли вагомих результатів у своїх галузях? Питання стосується не лише ваших викладачів, а й ваших однокурсників тощо.*

С. С.: З викладачів нашої кафедри я б виділив Богомолова, Зотова і Майорова. Непересічними вченими, безумовно, можна назвати також Грязнова, Гарнцева, Кузнецова і Соколова. Що стосується однокурсників, то мені важко судити про тих, хто навчався на інших кафедрах. З логіків я виділив би Ірину Герасимову, яка зараз працює в секторі логіки інституту філософії РАН, з істориків філософії – Олександра Водолагіна та Віктора Аксющіца, а також Георгія Хлебнікова, з яким я товаришував в аспірантурі та докторантурі. З індологів я виділив би Олену Анікееву і особливо Наталію Канаєву. Не можу не назвати і вже згаданого В'ячеслава Полосіна, мого товариша, який спеціалізувався по кафедрі соціології. Найбільш видатним зі студентів нашої кафедри я вважаю Іллю Касавіна, який навчався на курс молодше і рецензентом дипломної роботи якого я був. Він працює в царинах, які близькі мені, і тому я з більшою впевненістю можу говорити про його досягнення. Касавін, на мій погляд, перевершив свого батька, академіка Теодора Ойзермана. Він не тільки видатний вчений, який плідно працює в області епістемології і філософії науки, а й організатор, який відкрив для росіян нову область досліджень (соціальну епістемологію) і зміг згуртувати навколо себе досить великий і потужний колектив дослідників.

М. Ш.: *Чи можна сказати, що хтось із цих дослідників здобув визнання на Заході?*

С. С.: На жаль, я цього не знаю...

М. Ш.: *Як би ви оцінили контакти радянських істориків філософії із зарубіжними колегами в порівнянні з аналогічними теперішніми контактами, які підтримують українські історики філософії?*

С. С.: У Радянському Союзі практично не було контактів із західними філософами, за винятком, зрозуміло, марксистів. Перші контакти почали налагоджуватися тільки в період перебудови. Але й вони ні в яке порівняння не йдуть із тими контактами (доволі скромними, до речі, як на наші часи свободи), які зараз має Україна.

К. У.: *Зрешистю, як ви гадаєте, що може стимулювати розвиток історії філософії як дослідницької й освітньої дисципліни в Україні?*

С. С.: Передовсім значний наголос необхідно робити на підготовці справді кваліфікованих фахівців з історії філософії. Основні ідеї полягають в тому, що ми повинні вивчати першоджерела. Не відштовхуватися від Маркса чи Канта, а самостійно прослідкувати розвиток людської думки як такої. Працювати з першоджерелами потрібно для того, щоб розуміти проблематику. Якщо ми не розуміємо проблематики, усе, далі можна не читати. Якщо ми розуміємо проблематику, ми можемо чітко виділити тезу, аргументи, чітко розкрити підстави цих аргументів.

Чого я хотів би зараз? Я б хотів, щоб колеги реально переорієнтувалися на наукову роботу. Наша система освіти залишається радянською. Вона орієнтована на статистику. Дуже важко, навіть неможливо, відшукати кількісні критерії для визначення якості освіти. Її може визначити тільки фахівець. Хоча його думка суб'єктивна, але інших, об'єктивніших, критеріїв поки не знайшли.

К. У.: *А як тоді ставитися до т.зв. «наукометрії», вельми поширеної в наш час? Хіба кількість цитувань не є об'єктивним показником?*

С. С.: Ні, з цілої низки причин, головна з яких – природа цитування, яке є показником популярності, але не глибини. Існує багато ненаукових способів досягнення популярності, особливо в століття наукових технологій. Навіть на Заході є дуже популярні філософи, яких, як, наприклад, Карла Попера, глибокими не назвеш. З іншого боку, Гусерль, безумовно, є глибоким і заслужено популярним мислителем. Хоча його програма досліджень виходила з помилкової передумови існування чистих структур свідомості, його філософія має бути цікавою історико-філософії у плані дослідження різних стилів філософування. Вона, як і філософія будь якої видатної особистості, є доброю школою філософування. У цьому полягає головна функція історії філософії.

І. О.: *Наскільки радикальними мають бути перетворення в царині академічної філософії (це стосується й освіти, і досліджень)?*

С. С.: У реформі філософії, як і в реформі поліції, мабуть, легше не перевчити, а робити все заново. По-перше, потрібно більше уваги приділяти вивченню іноземних мов. По-друге, студентів потрібно більше навчати не стільки логіки, скільки теорії аргументації, не стільки філософії, скільки філософської аргументації. Остання повинна йти поруч із історією філософії. Для мене очевидно, що і Платон, і Аристотель навчали саме філософської аргументації, на відміну від софістів. Вони не будували систему. Коли я зайнявся поняттям системи, то виявив, що Платон використовував його в дуже вузькому сенсі, як систему тонів. Аристотель теж використовував цей термін у вузькому сенсі. Але філософське мислення систематичне. Це особливий вид системи – рефлексивна система. Гегель першим намагався виявляти різні види рефлексії. Кант і Райнгольд говорили про трансцендентальну рефлексію, а Гегель вже на-

магався розробити цілу систему рефлексивного знання, бо рефлексія є сутністю філософії. Коли людина має високий рівень рефлексії, вона може розкрити найглибші підстави. Навчатися цього можна вже займаючись діалогами Платона. Ви ж знаєте, на Платоні виростає всі покоління європейських філософів.

І. О.: *Мені здається справді дуже корисним, щоб іноземні мови викладалися нарівно з філософією.*

С. С.: Так і повинно бути при нормальній підготовці істориків філософії. Історик філософії повинен мати гідну філологічну підготовку. Навіть принцип читання іноземного тексту й тексту з історії філософії мені здається ідентичним: якщо ти його читаєш і не розумієш, значить ти не знаєш ні мови, ні філософії. Але є різні рівні розуміння. Дослідження з історії філософії – це не проста компіляція, це вельми творчий процес. Це основний вид творчості у філософії. Якщо ти не спираєшся на здобутки попередників, на історію філософії – усе, ти фантазуєш. Якщо ти справді хочеш філософувати, ти повинен знати всі точки зору на розв'язання тієї чи іншої проблеми, усі аргументи за і проти, і розкривати їх.

Важливість цих вимог ще раніше, ніж європейська традиція, усвідомила індійська філософія, яка формувалася на базі вже розробленої теорії аргументації. Я вважаю, що вона набагато глибша й ефективніша в практичному відношенні. Там, де інші вбачають лише містику, я жодної містики не бачу. Те, що ми вважаємо в ній містикою, є досвідом, який не можна філософськи описати. Філософія там виконує дещо іншу функцію. Там спочатку були розроблені правила, яких повинні дотримуватися учасники дискусії, і тільки потім стали з'являтися різні точки зору на предмет тієї чи іншої дискусії. Потім буддисти удосконалили логіку настільки, що ми не спроможні зрозуміти їхнє вчення, якщо не знаємо їхньої логіки.

І. О.: *А наскільки взагалі, на вашу думку, західна філософія відрізняється від східної? І яку роль у західній відіграє історія філософії?*

С. С.: Західна філософія більш уможливлена, вона більше орієнтувалася на уможливлення науки: у Платона – на математику, в Аристотеля – на фізику. Власне, Аристотель бере різні точки зору, порівнює їх і критично оцінює, це еkleктичний метод. Діалектичний метод Платона інший. Це різні способи філософування. Узагалі, історія філософування містить масу проблем філософії й методології, які не можна роз'єднати.

Будь-яка соціальна, політична чи економічна теорія базується на філософських і методологічних принципах, які, часто неявно, визначають ступінь її ефективності чи неефективності. Досить їх виявити, щоб передбачити всі наслідки, до яких ця теорія веде. Без глибокого знання історії філософії зробити це неможливо. Історик філософії повинен виявити ці підстави, щоб не повторювати помилок, до яких вони вже привели. Спроби відродити або модернізувати марксизм-ленінізм, фашизм і інші соціальні й політичні вчення, в основі яких лежать принцип тоталітарного світогляду, зайвий раз підкреслюють актуальність подібного роду досліджень. Зрозуміло, що ці дослідження мають базуватися на фундаментальних принципах свободи.

На жаль, ідея прав і свобод для більшості росіян, як і українців, має другорядне значення. Усі, наприклад, переживають, гадаючи, хто ж прийде до влади. Та яка різниця, хто прийде? Це не має великого значення, якщо в країні вже сформоване громадянське суспільство на принципах верховенства права. Якщо ми будемо твердо дотримуватися цього принципу, країна піде далі правильним шляхом. На жаль, багато українських філософів йдуть в ар'єргарді демократичних змін. Це я пояснюю тим, що

більшість із них – це викладачі вищих навчальних закладів, а в них і досі панує радянська адміністративно-командна система, яку потрібно змінювати. Без цих змін неможливо змінити свідомість викладачів і систему навчання в цілому. Найважливіше завдання викладача – навчити студентство розуміти. Але самих викладачів, які достатньо глибоко розуміють філософські проблеми, дуже мало. У багатьох з них є певний рівень розуміння філософських проблем, але в дійсності цього недостатньо для того, щоб і студенти їх зрозуміли.

Я щиро вірю, що в Україні ситуація з філософією й із історією філософії зміниться на краще й ми зможемо говорити із західними істориками філософії вже «однією мовою».

М. Ш.: *З попередньої розмови я зрозуміла, що відносно високий (щонайменше в Москві) рівень радянської історико-філософської освіти забезпечувався цілою системою державних заходів (відбір найкращих, недоторканність інтелектуальної еліти, дозволені лібералізм, культура дискусій, зрештою, пристойне матеріальне забезпечення). Хто візьме на себе всю цю роботу зараз? Держава? Самі університети? Громадянське суспільство?*

С. С.: Самі філософи. Конкуренцію, без якої неможливий ринок, потрібно запускати й у системі освіти, але не таку, яка була в 90-і роки. Якщо є філософи, які володіють глибокими знаннями й керуються більш строгими критеріями, то завжди знайдуться і студенти, які захочуть стати філософською елітою та серйозно займатися філософією. Такі вищі або факультети можуть фінансуватися з різних джерел, включаючи й державні. Час авантюристів, мені здається, закінчується і для філософії відкриваються нові можливості. Зі зростанням економіки й поліпшенням добробуту громадян стануть затребуваними і справжні філософські знання.

К. У.: *На падіння престижу філософії сьогодні скаржаться не лише українські фахівці, яким іноді відповідають (особливо представники точних наук), що це, мовляв, вам відплата за марксистсько-ленінський «гріх» філософії в СРСР. Але ж і на Заході чуємо ті самі скарги. Можливо, час філософії вже збіг, а ми є свідками її агонії?*

С. С.: Так, я вважаю, що і західна філософія переживає кризу, але не вся, а тільки так звана некласична і постнекласична, яка в нас теж стала дуже модною. У нас становище ще сумніше. Читаєш статті, дисертації, а вони ні про що. Порожні міркування на загальні теми, у кращому випадку – демонстрація ерудиції (якщо вона є). І хоча люди пишуть про новизну, практичне застосування своєї роботи, але нічого цього там немає. Тоталітарне суспільство вселило в нас страх, ми боїмося порушувати і критично розглядати актуальні теми. А раптом комусь із чиновників не сподобається? Стереотипи тоталітарної свідомості як і раніше заважають нам відродити філософію. Починати потрібно з правильного розуміння Платона, який, як би це парадоксально не звучало, вважав, що філософія, на відміну від софістики, повинна розв'язувати практичні завдання переконливо й ефективно.

Час філософії тільки настає. Філософія повинна вчити людей філософувати, тобто міркувати ґрунтовно й мислити стратегічно. Вона має бути спрямована на розвиток інтелектуальних здібностей, уміння розуміти, критично оцінювати, аналізувати й аргументувати. Для цього її об'єктом повинні стати твори великих філософів, а предметом дослідження – філософсько-методологічні проблеми історії філософії. Без них важко зрозуміти філософські підстави того способу міркування, яким керувався філософ при побудові своєї теорії чи системи. Філософія має розкривати глибинні підстави тієї чи іншої царини знань, але для цього потрібно володіти технікою філософського аналізу, а не переказувати думки вчених.

І. О.: *Щоб стати кваліфікованим істориком філософії, потрібна багаторічна тяжка праця. Самих лише мов слід вивчити декілька, і це тільки початковий пункт. Що має надихати на цю працю молодих людей цифрової епохи? Чи можливо прищепити їм відчуття місії?*

С. С.: Щоб підготувати якісного спеціаліста в будь-якій області знань, потрібно мінімум двадцять років. Починати потрібно готувати з першого, максимум з другого курсу. Щоб відкрити у виші нову спеціальність або спеціалізацію, потрібні були багаторічні зусилля групи вчених. Боляче дивитися, як чиновники від освіти, керуючись виключно комерційними міркуваннями, знищують кафедри, факультети, спеціальності та спеціалізації, на створення яких вчені витратили роки наполегливої праці. Навіть Росія усвідомила, що без фінансових вливань у науку й освіту російським товарам нічого робити на світових ринках, і здійснює ці багатомільярдні вливання. Щоправда, у тоталітарній державі, де завжди процвітають тільки лояльні режиму чиновники, лєвова частка цих вливань осідає в кишнях чиновників. Але навіть якби чиновники були чесними, ефективність фінансових вливань у науку й освіту буде завжди залишатися низькою, бо там, де чиновники намагаються керувати, а не стимулювати, де пригнічується особиста ініціатива, істотних поліпшень чекати не доводиться. Нам потрібно позбавлятися стереотипів тоталітарної свідомості. І зробити це без допомоги «здорової філософії» неможливо. Філософи не повинні сподіватися на те, що прийде освічений монарх-реформатор і звільнить освіту від багатотисячної армії корумпованих чиновників. Філософи повинні стати найбільш активною частиною громадянського суспільства.

Вплив імперської свідомості на українців виявляється ще в тому, що ми апелюємо не до вищих цінностей, а до традицій, до досягнень у спорті, озброєнні тощо. Якби післявоєнні Німеччина і Японія не усвідомили всієї згубності імперської свідомості, мілітаризму й нацизму, і не спрямували свої фінанси на розвиток науки, освіти й новітніх технологій, вони б ніколи не стали передовими промисловими державами. Нам не потрібно винаходити велосипед. Нам потрібно вчитися в них. Місія філософії полягає в зміні нашої атеїстичної та клептократичної свідомості відповідно до вищих життєвих, соціальних і політичних цінностей. Приклад США показує, що нації не народжуються самі собою, вони створюються носіями вищих цінностей. Ми повинні прагнути побудувати державу, де верховно править закон, а не корупція, де створені всі умови для розвитку науки й освіти, де господарями себе відчують учитель, учений, інженер і робітник, а не олігархи й корумповані чиновники.

Одержано / Received 18.08.2019

Sergei Secundant, Ilya Orekhov, Kateryna Ustimenko, Maria Shevchuk

History of Philosophy as a Vocation

The interview focuses on the status of historico-philosophical science in the USSR, including comparative analysis of education at Moscow University and in provincial universities. Models of socialization, social elevators, level of professionalism, ideological control, as well as the Soviet heritage in the academic practices of independent Ukraine are discussed.

Сергій Секундант, Ілля Орехов, Катерина Устименко, Марія Шевчук

Історія філософії як покликання

Інтерв'ю присвячене становищу історико-філософської науки в СРСР, зокрема порівняльному аналізу освіти в Московському університеті й у провінційних університетах, моделям соціалізації, соціальним ліфтам, рівневі професіоналізму, ідеологічному контролю, а також радянській спадщині в академічних практиках незалежної України.

Sergii Secundant, doctor of sciences in philosophy, Head of Department of Philosophy and Grounds of Humanities, I. Mechnikov Odessa National University.

Сергій Секундант, д. філос.н., завідувач кафедри філософії та основ загальногуманітарного знання Одеського національного університету ім. Іллі Мечнікова.

e-mail: sergiisekundant@gmail.com

Shiia Orekhov, undergraduate student of the Faculty of History and Philosophy, I. Mechnikov Odessa National University.

Ілля Орехов, студент факультету історії і філософії Одеського національного університету ім. Іллі Мечнікова.

e-mail: il_orehov@ukr.net

Kateryna Ustymenko, undergraduate student of the Faculty of History and Philosophy, I. Mechnikov Odessa National University.

Катерина Устименко, студентка факультету історії і філософії Одеського національного університету ім. Іллі Мечнікова.

e-mail: katherinaustimenko@gmail.com

Maria Shevchuk, undergraduate student of the Faculty of History and Philosophy, I. Mechnikov Odessa National University.

Марія Шевчук, студентка факультету історії і філософії Одеського національного університету ім. Іллі Мечнікова.

e-mail: sententiae2000@gmail.com
